

Handreiking
schoolexamen
Klassieke Talen vwo

Bij het examenprogramma
geldig vanaf schooljaar
2014-2015

Handreikingen tweede fase

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

Handreiking schoolexamen Klassieke Talen vwo

Bij het examenprogramma geldig vanaf schooljaar 2014-2015

Oktober 2012

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2012 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur: Rosanne Bekker

Informatie

SLO

Afdeling: tweede fase

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 661

Internet: www.slo.nl

E-mail: tweedefase@slo.nl

AN: 3.6186.521

Inhoud

Voorwoord	5
1. Aanvulling op de handreikingen schoolexamens Klassieke Talen vwo en Klassieke culturele vorming	7
2. Het centraal examen en het schoolexamen	9
3. De eindtermen van het schoolexamen	11
Domein A Reflectie op klassieke teksten en antieke cultuur	11
Domein B Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur	12
Domein C Zelfstandige oordeelsvorming	13
Domein D Oriëntatie op studie en beroep	13
Domein E Informatievaardigheden	13
4. Het samenstellen van een schoolexamenprogramma	15
4.1 Keuze van de teksten	15
4.2 Keuze van andere cultuuruitingen	16
5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)	19
5.1 Voorbeelden van toetsvragen bij de nieuwe taxonomie van Bloom	22
5.2 Proefvertalingen	25
5.3 Praktische opdrachten	26
6. Afstemming met andere vakken	29
7. Onderdelen naar keuze van de school	31
8. Planningsmodel voor het schoolexamen	33
9. Aandachtspunten	37
10. Literatuur	39
Bijlage 1 Voorbeelden van een totaalbenadering	41
Bijlage 2 Uitwerking van een benadering vanuit de tekst	43
Bijlage 3 Voorbeelden van integratie tekst en cultuur	45
Bijlage 4 Voorbeeld integratie taal en cultuur	49
Bijlage 5 Lessenserie thema schoonheid	55

Voorwoord

Ter gelegenheid van de herziening van de examenprogramma's havo/vwo in 2007 publiceerde SLO de Handreikingen schoolexamen Klassieke Talen vwo en Klassieke culturele vorming vwo (Goris 2007). Het doel van de handreikingen is om leraren en scholen op weg te helpen bij de vormgeving van het schoolexamen.

De eerste examenprogramma's voor de tweede fase van het voortgezet onderwijs uit de jaren negentig van de twintigste eeuw waren vrij gedetailleerd, een detaillering die niet paste bij de ideeën over een toenemende autonomie van de scholen en een terugtrekkende overheid. Daarom zijn in 2007 alle examenprogramma's herzien en meer globaal geformuleerd, zo ook de examenprogramma's voor Klassieke Talen. De handreikingen van Goris (2007) geven aanwijzingen hoe die globale eindtermen kunnen worden geïnterpreteerd en uitgewerkt in schoolexamens.

In 2014 verandert het schoolexamenprogramma voor de Klassieke Talen. Vanaf dat moment zal Klassieke culturele vorming (KCV) verdwijnen als apart vak en geïntegreerd worden bij de vakken Grieks en Latijn. De vakken zullen vanaf dat moment Griekse taal en cultuur (GTC) en Latijnse taal en cultuur (LTC) worden genoemd. Deze verandering vloeit voort uit het besluit van het ministerie van OCW (maart 2011) naar aanleiding van het rapport van de verkenningcommissie Klassieke Talen (Kroon en Sluiter (2010).

Het programma voor het eindexamen Klassieke Talen vwo is verder niet gewijzigd. Dit betekent dat de wijzigingen uitsluitend het schoolexamen betreffen. Om docenten te ondersteunen bij het vormgeven van de integratie van taal en cultuur in het schoolexamenprogramma is op verzoek van OCW een herziene handreiking geschreven voor het schoolexamen Klassieke Talen.

De handreikingen van 2007 zijn niet achterhaald, maar de wijziging van de wet vraagt wel om een toelichting die we in deze publicatie uitwerken.

Deze handreikingen zijn te vinden op de website van de SLO:

<http://www.slo.nl/downloads/Handreikingklassieketalen.pdf>

<http://www.slo.nl/downloads/Handreikingkcv.pdf>

We hopen dat deze handreikingen praktische suggesties bevatten voor de docenten Klassieke Talen die in hun onderwijs in de bovenbouw vwo de integratie van taal en cultuur in acht willen nemen en wij wensen u daarbij veel succes.

Hetty Mulder

Manager afdeling tweede fase.

1. Aanvulling op de handreikingen schoolexamens Klassieke Talen vwo en Klassieke culturele vorming

Inleiding

Beperkte vakvernieuwing Klassieke Talen in de tweede fase

Veranderingen ten opzichte van de oude situatie

Met ingang van augustus 2014 vindt een beperkte vakvernieuwing plaats. In het eindrapport van de verkenningcommissie Klassieke Talen *Het Geheim van de Blauwe Broer* (2010) is de aanbeveling opgenomen om twee nieuwe grote vakken te maken: Griekse taal en cultuur (GTC) en Latijnse taal en cultuur (LTC) waarin taal en cultuur zoveel als mogelijk en dienstig is geïntegreerd wordt aangeboden.

Uit het eindrapport (H 10)

Centrale opgave van de Klassieke Talen is de reflectie op het eigene en het vreemde. Doelstellingen en eindtermen omvatten taalkennis, tekstbegrip en reflectie op taal en tekst aan de hand van originele tekst. Tevens moet de leerling blijk geven van kennis van en inzicht in de culturele context waarin die tekst thuishoort en in staat zijn relaties te leggen tussen de originele teksten en teksten uit latere perioden en tussen de problematiek van de teksten en die van onze contemporaine cultuur. Ook moet de leerling kennis hebben van de antieke (niet-tekstuele) cultuur en de traditie en receptie daarvan in West-Europa, met speciale aandacht voor de relatie met de eigen tijd.

Het ministerie van OCW heeft deze aanbeveling overgenomen en dit heeft geresulteerd in het samenvoegen van het vak Klassieke culturele vorming (KCV) met de vakken Grieks en Latijn. Het vak KCV verdwijnt daarmee als apart vak. Het vak wordt geïntegreerd in Griekse taal en cultuur (GTC) en Latijnse taal en cultuur (LTC).

<http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/nieuws/examenprogramma-KT>

Doel van de integratie is een totaalbenadering, waarin taal en cultuur beide belangrijke elementen vormen. Een Griekse of Latijnse tekst heeft immers geen betekenis zonder kennis van de cultuur waaruit de tekst voortkomt.

GTC en LTC worden in de nieuwe situatie grotere vakken. De uren van KCV (160 uur) worden opgeteld bij de studielast die er al stond voor Grieks en Latijn (600). De totale studielast voor elk vak bedraagt 760 uur.

De voormalige eindtermen voor KCV zijn opgenomen in een nieuw examenprogramma GTC en LTC. Het cultuurdeel (het voormalige KCV-deel) wordt getoetst in het schoolexamen.

Het nieuwe examenprogramma is gebaseerd op het examenprogramma van 2007 met de destijds geglobaliseerde eindtermen. De keuzevrijheid voor scholen en docenten bij de invulling van het schoolexamenprogramma is behouden.

Deze handreiking is een aanvulling op de handreikingen voor de schoolexamens Klassieke Talen en Klassieke culturele vorming van Mannus Goris uit 2007. Deze handreikingen blijven van kracht (www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/schoolexamen/handreikingen).

2. Het centraal examen en het schoolexamen

Het eindexamen Griekse taal en cultuur (GTC) en Latijnse taal en cultuur (LTC)

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Reflectie op klassieke teksten (subdomein 1) en antieke cultuur (subdomein 2)

Domein B Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur

Domein C Zelfstandige oordeelsvorming

Domein D Oriëntatie op studie en beroep

Domein E Informatievaardigheden.

Het centraal examen

Het centraal examen blijft ongewijzigd ten opzichte van de oude situatie.

Het centraal examen GTC en LTC heeft betrekking op de domeinen A Reflectie op klassieke teksten en domein B Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur (voor zover dat mogelijk is gelet op het karakter van het centraal examen) en domein C: Zelfstandige oordeelsvorming.

Het schoolexamen

Het schoolexamen GTC en LTC heeft betrekking op de domeinen A, B, C, D en E.

Deze domeinen komen aan de orde aan de hand van:

- *een selectie van circa 30 pagina's (Oxford Classical Text) Griekse/Latijnse teksten. Deze selectie bevat teksten van tenminste twee genres uit de Griekse/Latijnse literatuur (zodanig dat samen met de auteur van het centraal examen proza én poëzie aan bod komen). Deze selectie bevat geen teksten van de auteur(s) die voor het centraal examen zijn vastgesteld, tenzij deze teksten behoren tot een ander genre en thema.*

Daarnaast komen deze domeinen aan de orde aan de hand van:

- *een selectie van tenminste 45 pagina's klassieke, vertaalde teksten;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: toetsing van het vertalen van één of meer ongeziene passages;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: toetsing van de (creatieve) verwerking van een of meer cultuurdomeinen;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: stof van het centraal examen naast de hierboven vermelde stof voor het schoolexamen;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die eventueel per kandidaat kunnen verschillen.*

Het bevoegd gezag kiest tenminste drie van de volgende cultuurdomeinen waarop de eindtermen betrekking hebben: verhalengoed, drama, beeldende kunst, architectuur, filosofie.

3. De eindtermen van het schoolexamen

De eindtermen voor GTC en LTC zijn een combinatie van de eindtermen voor Grieks en Latijn en die voor KCV. Voor de uitleg van de eindtermen verwijzen we daarom naar de handreikingen voor de Klassieke Talen en voor KCV uit 2007. Door de integratie van KCV en de Klassieke Talen zullen de accenten in het schoolexamen verschuiven. In dit hoofdstuk geven we waar nodig een aanvullende toelichting op de eindtermen en voorbeelden van aanpak en toetsing. Deze voorbeelden voor een nieuwe, geïntegreerde aanpak zijn tot stand gekomen door gesprekken met docenten, werkgroepen van de vakvereniging VCN en andere deskundigen. Belangrijk is te beseffen dat de interpretatie en uitwerking van de eindtermen van het schoolexamen in deze handreiking niet bindend is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties en adviezen. Dat geldt voor dit hoofdstuk, maar ook voor alle hierna volgende.

Naar een nieuwe aanpak

Integratie van Taal en Cultuur: een totaalbenadering

De totaalbenadering van taal en cultuur is ontstaan vanuit de gedachte dat een Griekse of Latijnse tekst geen betekenis heeft zonder kennis van de cultuur waaruit de tekst voortkomt. Kennis van de cultuur is onmisbaar voor de juiste interpretatie van een tekst. Liever dan alleen zoeken naar een relatie tussen antieke teksten en cultuur, moet de oplossing gezocht worden in het schetsen van een brede culturele context/culturele setting waarin de teksten gelezen worden.

Daarnaast is kennis over bepaalde klassieke cultuuruitingen los van teksten ook waardevol op zichzelf. Het programma zal ook ruimte moeten bieden voor deze cultuuruitingen. Integratie van taal en cultuur kan tot stand komen vanuit een tekst of vanuit een thema. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de bijlagen.

Domein A Reflectie op klassieke teksten en antieke cultuur

Dit domein bestaat uit twee subdomeinen met bijbehorende eindtermen.

Subdomein 1 Reflectie op klassieke teksten

De kandidaat kan zijn begrip van Griekse/Latijnse teksten en klassieke, vertaalde teksten demonstreren door:

- *een ongeziene passage te vertalen;*
- *een passage te analyseren en interpreteren vanuit taalkundig, letterkundig en cultuurhistorisch perspectief;*
- *een passage vanuit taalkundig, letterkundig en cultuurhistorisch perspectief te vergelijken met andere cultuuruitingen uit de oudheid of latere perioden.*

Reflectie

Onder reflectie kan alles verstaan worden dat uitgaat boven vertalen: argumenteren, verhelderen, vergelijken, kortom: mentale activiteiten bij een tekst. De volgende begrippen kunnen daarbij een rol spelen:

- Het besef van waarde van antieke teksten en andere cultuuruitingen nu (attitude).
- Historisch besef.
- Actualisatie.

- Totaalbenadering.
- Begrip van de context.
- Verbanden leggen.
- Een beargumenteerde reactie geven op cultuuruitingen.
- Omstandigheden uitleggen waaronder de tekst is ontstaan/gelezen.
- Op basis daarvan een oordeel vormen.
- Bronnenmateriaal op waarde weten te schatten.

Subdomein 2 Reflectie op antieke cultuur

De kandidaat kan:

- *antieke cultuuruitingen van verschillende cultuurdomeinen plaatsen in hun historische en culturele context en met elkaar in verband brengen;*
- *antieke cultuuruitingen onderzoeken en zijn bevindingen formuleren.*

Dit subdomein is alleen van toepassing op het schoolexamen. Het is afkomstig uit het voormalig examenprogramma van Klassieke culturele vorming en is door de samenvoeging van Grieks/Latijn en KCV ondergebracht in het programma van GTC en LTC.

Het doel van de samenvoeging van KCV en GTC en LTC is om een totaalbenadering mogelijk te maken. Dit om te voorkomen dat de cultuur te veel wordt losgekoppeld van de taal. Waar mogelijk dient de taal samen met de cultuur te worden aangeboden. Hiermee wordt de context waarin de cultuuruitingen zijn ontstaan voor de leerling duidelijker. Dit geldt zowel voor teksten als andere cultuuruitingen.

In sommige gevallen zal een geïntegreerd aanbod lastig te realiseren zijn, bijvoorbeeld bij de voorbereiding van een Romereis voor leerlingen die alleen GTC volgen. In dat geval is het mogelijk om bepaalde cultuuronderdelen toch als losse module aan te bieden.

Antieke cultuuruitingen

In het examenprogramma staat: 'Het bevoegd gezag kiest tenminste drie van de volgende cultuurdomeinen waarop de eindtermen betrekking hebben: verhalengoed, drama, beeldende kunst, architectuur, filosofie.' Scholen zijn vrij te kiezen aan welke cultuurdomeinen ze aandacht willen besteden (zie ook hoofdstuk 4).

Antieke cultuuruitingen onderzoeken

Het gaat hierbij niet zozeer om het verwerven van kennis als wel om het zich eigen maken van een bepaald gedrag, een attitude waarmee leerlingen de cultuur benaderen en waaruit interesse blijkt voor de antieke cultuuruitingen en achtergronden ervan.

Het onderzoeken kan in verschillende vormen plaatsvinden: individueel, in duo's, door literatuurstudie, via het internet, enzovoort. Het onderzoeken zelf komt neer op het zich vragen stellen en informeren over antieke cultuuruitingen en dus niet zozeer op een wetenschappelijke benadering met een theorie, hypothese en experiment. Het gaat er om dat leerlingen de voor hun vragen relevante informatie vinden en verwerken (zie ook Domein E).

Domein B Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur

Dit domein bestaat uit de volgende eindtermen. De eindtermen zijn samengesteld uit de oude examenprogramma's en zijn inhoudelijk niet gewijzigd.

De kandidaat kan door de bestudering van de Griekse/Latijnse en klassieke, vertaalde teksten tegen de achtergrond van de antieke cultuur:

- *onderwerpen actualiseren die voortvloeien uit een confrontatie tussen deze teksten en eigentijdse ontwikkelingen;*

- *de eigentijdse cultuur plaatsen in het perspectief van de klassieke traditie waarin Europa staat.*

De kandidaat kan:

- *voorbeelden uit de receptiegeschiedenis herkennen, deze plaatsen in de context van die periode in de Europese cultuur en de van toepassing zijnde werkingsmechanismen noemen;*
- *cultuuruitingen uit de latere Europese cultuur vergelijken met antieke cultuuruitingen.*

Domein C Zelfstandige oordeelsvorming

Dit domein omvat twee (ongewijzigde) eindtermen:

- *De kandidaat kan een beargumenteerde reactie formuleren op de inhoud van voorgelegde teksten en andere cultuuruitingen (uit de Oudheid en latere tijden).*
- *De kandidaat kan cultuuruitingen uit de latere Europese cultuur vergelijken met antieke cultuuruitingen en daarover een beargumenteerd oordeel geven.*

Domein D Oriëntatie op studie en beroep

Dit domein bevat geen eindterm.

Domein E Informatievaardigheden

De kandidaat kan:

- *doelgericht informatie en bronnenmateriaal zoeken, beoordelen, selecteren en verwerken, onder andere met behulp van het woordenboek;*
- *(verworven) informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;*
- *gebruik maken van verschillende ICT-toepassingen bij GTC/ LTC;*
- *adequaat schriftelijk, mondeling en digitaal in het publieke domein communiceren over onderwerpen uit het desbetreffende vakgebied;*
- *bij het verwerven van vakkennis en vakvaardigheden reflecteren op eigen belangstelling, motivatie en leerproces.*

Dit domein is uitgebreid ten opzichte van het oude examenprogramma.

Het doelgericht zoeken en omgaan met informatie en bronnen is een belangrijke vaardigheid in een tijd waarin mede door toegang tot het internet een grote hoeveelheid bronnen beschikbaar is.

Zoeken van informatie

De leerling moet zich ten eerste bewust zijn van het belang van de juiste informatie en een goede zoekstrategie kiezen. De leerling moet daarbij in staat zijn een effectieve keuze te maken uit mogelijke informatiedragers (bijvoorbeeld boeken, multimedia, websites, et cetera).

Het woordenboek verdient daarbij speciale aandacht. Het is aan de docent de leerling wegwijs te maken in de veelheid aan informatie van het woordenboek.

Beoordelen en selecteren van informatie

De leerling is in staat geschikte bronnen te vinden en is zich bewust van de kwaliteit van verschillende websites. De leerling kan bruikbare informatie vinden. Hij kan daarbij informatie van verschillende bronnen met elkaar vergelijken en wordt zich daardoor bewust van de herkomst van de informatie en de betrouwbaarheid van de bronnen. Het nagaan van de herkomst van de bronnen en het kunnen beoordelen van de betrouwbaarheid zijn belangrijke vaardigheden. De docent speelt een belangrijke rol daarbij, omdat leerlingen vaak snel zijn in het vinden van informatie, maar zich niet altijd bewust zijn van de kwaliteit ervan.

Verwerken van informatie

De leerling kan de gevonden informatie ordenen en op basis van de informatie beredeneerde conclusies trekken. De conclusies moeten passen bij de vraag die de leerling zich heeft gesteld aan het begin van de zoekactie.

Gebruik maken van verschillende ICT-toepassingen

De leerling kan bij het vertalen, het zoeken van informatie en het presenteren gebruik maken van ICT- toepassingen.

Een voorbeeld van hulp bij het vertalen is het Perseusprogramma (zie <http://www.perseus.tufts.edu>), waarbij de leerling in de tekst informatie krijgt op het gebied van grammatica en vertaling. Er zijn ook andere programma's die deze hulp bieden (zie hiervoor www.digischool.nl/kt). De leerling is in staat deze hulp op een voor hem nuttige wijze te gebruiken.

Adequaat schriftelijk, mondeling en digitaal in het publieke domein communiceren over onderwerpen uit het desbetreffende vakgebied

Leerlingen laten hierbij zien dat ze inhoudelijke kennis en vaardigheden hebben op dit gebied. Ze kunnen dat bijvoorbeeld laten zien door:

- het maken van een reisgids ter voorbereiding van een Griekenland-/Romereis;
- een reisverslag bijhouden op Facebook;
- een website maken over een tragedieproductie op school;
- een informatieboekje maken voor ouders zonder gymnasiale opleiding;
- tweets schrijven namens Romeinse politici.

Bij het verwerven van vakkennis en vakvaardigheden reflecteren op eigen belangstelling, motivatie en leerproces

Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan:

- het bijhouden van een vertaaldossier;
- het invullen van een proefwerk-/proefvertaling/evaluatie;
- het schrijven van een terugblik op het jaar;
- het maken van een voorlichtingsfolder voor de open dagen.

4. Het samenstellen van een schoolexamenprogramma

4.1 Keuze van de teksten

Het schoolexamenpensum bevat teksten van tenminste twee genres uit de Griekse/Latijnse literatuur (zodanig dat samen met de auteur van het centraal examen proza én poëzie aan bod komen).

Dit pensum bevat geen teksten van de auteur(s) die voor het centraal examen zijn vastgesteld, tenzij deze teksten behoren tot een ander genre en thema.

Voorbeelden van genres met bijbehorende auteurs.

	Grieks	Latijn
Epiek	Homerus	Vergilius Ovidius
Drama	Aeschylus Sophocles Euripides Aristophanes	Seneca Plautus (komedie)
Lyriek	Alcaeus Sappho	Catullus Horatius
Retorisch proza	Lysias	Cicero
Epistolografie	-	Cicero Plinius Seneca
Historiografie	Herodotus	Caesar Livius Suetonius Tacitus
Filosofisch proza	Plato	Cicero Lucretius Seneca

Naast het lezen van authentieke teksten, moeten leerlingen ook teksten in vertaling lezen.

Een advies aan de docent is om allereerst erover na te denken waarom deze tekst zo exemplarisch/waardevol is dat leerlingen hem in het origineel moeten lezen.

Ook bestaat de mogelijkheid om teksten in een tweetalige uitgave te lezen: aan de ene kant het Grieks/Latijn aan de andere kant een Nederlandse of Engelse vertaling. Zie voor een voorbeeld van werken met tweetalig materiaal Luger, 2011.

Een geïntegreerde aanpak

Bij een geïntegreerde aanpak is het goed om te bekijken op welke manier taal en cultuur gecombineerd kunnen worden en welke cultuurdomeinen (zie 4.2) aan bod kunnen komen bij het lezen van de teksten. In het ene geval, bijvoorbeeld bij het lezen van een tragedie, zal de ontstaansgeschiedenis een rol spelen, de (opvoerings)praktijk en de invloed op latere tijd. In een ander geval, bijvoorbeeld bij het lezen van brieven van Plinius, zullen de omstandigheden waarin ze geschreven zijn (het dagelijks leven in het Romeinse rijk, de uitbarsting van de Vesuvius) aandacht krijgen.

Verschillende, inhoudelijke invalshoeken kunnen leiden tot de keuze van een pensum:

- Een thematische invalshoek, waarbij teksten (en toepasselijke cultuuruitingen) gekozen worden op basis van een bepaald thema, bijvoorbeeld schoonheid, liefde, de onderwereld. Daarbij kan de vraag gesteld worden: Hoe keken de mensen in de oudheid er tegenaan? In hoeverre speelt dit thema nu nog een rol?
- Verschillende teksten van één auteur.

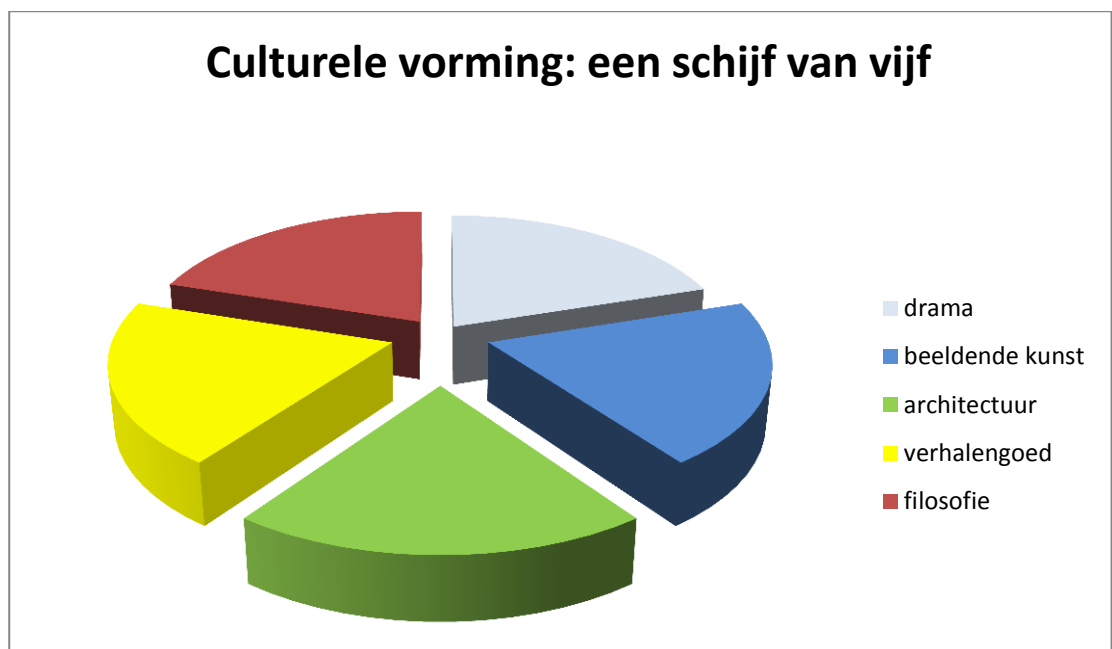
Bij de keuze van materiaal kan de docent dus uitgaan van een thema of een auteur. In bijlage 1 t/m 5 geven we voorbeelden van thema's die aan de orde kunnen komen bij de behandeling van een aantal auteurs en teksten bij een bepaald thema.

Lesmateriaal

Het huidige lesmateriaal in de bovenbouw voor Grieks en Latijn is slechts ten dele gericht op een geïntegreerde aanpak. Het materiaal voor KCV biedt daarbij mogelijkheden. De verwachting is dat de mogelijkheden groter worden als uitgeverij hun materiaal digitaliseren, in modules aanbieden of met nieuwe boeken komen. Uiteraard kan de docent ook zelf op het internet op zoek naar geschikt materiaal.

4.2 Keuze van andere cultuuruitingen

Bij het kiezen van cultuurdomeinen kan de docent uitgaan van de vijf (van KCV) reeds bekende domeinen (de 'schijf van vijf'), maar ook kunnen andere cultuurdomeinen behandeld worden (bijvoorbeeld religie, receptie).

Te denken valt aan:

- Drama: de ontstaansgeschiedenis van het Griekse theater, de architectuur van het Griekse theater, tragedies, komedies, de opvoeringspraktijk, de receptie van de Griekse tragedies.
- Beeldende kunst: vaasschilderkunst, beeldhouwkunst, mozaïekkunst.
- Architectuur: theaters, tempels, schathuizen, woonhuizen, aquaducten, badhuizen.
- Verhalengoed: mythes en verhalen over helden.
- Filosofie: geschiedenis van de filosofie: van de Ionische natuurfilosofen tot en met de Stoïcijnen; doorwerking van de Griekse filosofie in later tijd.

De cultuur van de andere taal

Door het wegvallen van KCV als apart vak bestaat het risico dat leerlingen die voor Latijn kiezen niet meer in aanraking komen met de Griekse cultuur en omgekeerd.

Een mogelijke oplossing is om te bepalen welke onderdelen uit de Griekse en Romeinse cultuur basisstof vormen. Deze onderdelen kunnen (eventueel gelijktijdig) als losse modules aangeboden worden, aan alle leerlingen die Grieks en Latijn.

Cultuur als aparte module

In sommige gevallen zal het wenselijk zijn culturele onderwerpen als aparte eenheid, bijvoorbeeld als lesmodule aan te bieden. De voorbereiding voor Rome- en Griekenlandreizen vindt nu meestal plaats tijdens de lessen KCV. Bij een geïntegreerd programma is een gezamenlijke voorbereiding door leerlingen die LTC en GTC volgen minder vanzelfsprekend. Ook hier is het mogelijk deze onderwerpen apart (dat wil zeggen los van de taal) aan te bieden. Als de school dat wenst, is het ook mogelijk in de vrije ruimte een module aan te bieden voor leerlingen die geen GTC/LTC doen, zelfs voor havisten.

Ook hier is het mogelijk deze onderwerpen apart (dat wil zeggen los van de taal) aan te bieden.

Als de school dat wenst, is het ook mogelijk in de vrije ruimte een module aan te bieden voor leerlingen die geen GTC/LTC doen, zelfs voor havisten.

5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)

In dit hoofdstuk geven we de mogelijkheden aan voor toetsing van de verschillende domeinen van GTC en LTC.

Ook voor de inhoud van dit hoofdstuk geldt dat de geschetste mogelijkheden en gegeven suggesties niet bindend zijn. De invulling van het toetsprogramma gebeurt conform de eindtermen en overeenkomstig de eigen opvatting van de school over onderwijs.

Kwaliteit van de toetsen

Bij het maken van een goede toets geldt een aantal criteria. De belangrijkste criteria voor goede toetsen zijn *validiteit* en *betrouwbaarheid*.

Validiteit wil zeggen dat de toetsing moet aansluiten op het vooraf gegeven onderwijs; betrouwbaarheid dat de toets intern consistent is en op meer moet berusten dan het puur persoonlijke en van het moment afhankelijke oordeel van een persoon.

Bij validiteit wordt onderscheid gemaakt tussen inhoudsvaliditeit en begripsvaliditeit. Inhoudsvaliditeit wil zeggen dat de toets de behandelde leerstof op verantwoorde wijze afdekt. Hier is de koppeling tussen het leerdoel van het onderwijs en de toets essentieel. Welke kennis moet een leerling in het voorafgaande onderwijs verworven hebben? Wat moet hij met die kennis kunnen doen? Voorafgaand aan het opstellen van de toets moet dat goed in kaart gebracht worden. De kunst is vervolgens om de toetsvragen evenwichtig over de leerdoelen te verdelen. Dekt de toets de behandelde leerstof, zijn de vragen evenwichtig over de gehele stof verdeeld? Komen in een opdracht wel alle aspecten van het geleerde aan de orde. Bij het bepalen van de inhoudsvaliditeit van een toets of opdracht kan het gebruik van een toetsmatrix behulpzaam zijn. Daarin wordt vastgelegd welke inhoudsaspecten bevroegd worden, in welke verhouding die inhoudsaspecten aan de orde komen en op welk niveau die inhoudsaspecten aan de orde komen. Bij de vraag op welk (denk)niveau de inhoud beheerst moet worden kan de gereviseerde taxonomie van Bloom ((Anderson, Krathwohl, Mayer (2001) van dienst zijn. Begripsvaliditeit wil zeggen dat de toets toetst wat hij moet toetsen. Dat lijkt een vanzelfsprekendheid, maar lang niet alle toetsen zijn begripsvalide. Zo kwamen we bij één van de talen een schriftelijke toets tegen waarin een onderdeel 'spreken' was opgenomen. In dat onderdeel moesten leerlingen een aantal Nederlandse zinnen vertalen tot vragen en opmerkingen die in een dialoog met een leeftijdsgenoot gebruikt konden worden. De opmerkingen en antwoorden van de leeftijdsgenoot werden in de doeltaal weergegeven. Een dergelijke manier van toetsen heeft weinig met spreekvaardigheid te maken. Eerder wordt schrijf- of vertaalvaardigheid getoetst. Als spreekvaardigheidtoets was dit onderdeel dus niet (begrips)valide.

Daarnaast is transparantie van de toets van belang: het moet voor de leerlingen volstrekt duidelijk zijn wat er getoetst wordt, hoe dat getoetst wordt en wanneer.

Meer over kwaliteit van toetsing: <http://www.schoolexamensvo/doc/kwaliteittoetsen/>

Voor algemene informatie over open en gesloten vragen:

- <http://schoolexamensvo.kennisnet/vakken/php>
- <http://www.schoolexamensvo/doc/leerdoeltoetsvorm/>

Niveau van toetsvragen

Bij het kiezen van een geschikte schriftelijke toetsvorm is het belangrijk om te letten op de verschillende denkniveaus waarop vragen gesteld kunnen worden. Bij de vraag op welk (denk)niveau de inhoud beheerst moet worden kan de gereviseerde taxonomie van Bloom (door Anderson, Krathwohl en Mayer in 2001) van dienst zijn. In deze taxonomie zijn de vaardigheden geordend van eenvoudig naar complex. Bij de denkvaardigheden zijn handelingswerkwoorden geformuleerd.

In het gereviseerde model is de hiërarchie die aanvankelijk in het model stond opgeheven. Dat wil niet zeggen dat er geen verschil is in moeilijkheid tussen de verschillende onderdelen. Meestal zijn voor de moeilijkere vaardigheden de eenvoudiger voorwaardelijk, maar dat betekent niet dat ze ook in die volgorde aangeboden moeten worden. Leerlingen kunnen aan de oplossing van een probleem worden gezet. Dat is een hogere orde vaardigheid. Dat kan ze echter in staat stellen de lagere vaardigheden te verwerven.

<i>Gereviseerde taxonomie van Bloom en toetsen</i>			
	Beheersingsniveau	<i>Omschrijving</i>	<i>Werkwoorden voor in de toets</i>
Lagere denkvaardigheden	Herinneren (oproepen van kennis)	Ophalen van relevante kennis uit het geheugen en zowel mondeling, geschreven als grafisch kunnen laten zien.	Noemen, herkennen, aanwijzen, definiëren, vinden, kiezen, onderstrepen, invullen, citeren, arceren.
	Begrijpen	De betekenis achterhalen van informatie, zowel mondeling, geschreven als grafische informatie. De betekenis kunnen verbinden met andere kennis, voorbeelden geven et cetera.	Verklaren, verhelderen, beschrijven, voorbeelden geven, toelichten, uitleggen, onderbouwen, aantonen.
	Toepassen	De leerstof in een onbekende situatie gebruiken om een probleem op te lossen. Concrete gevallen worden getoetst aan abstracte definities.	aantonen, bewijzen dat, laten zien hoe, oplossingen voorstellen, concrete gevallen toetsen aan abstracte definities.

	Beheersingsniveau	Omschrijving	Werkwoorden voor in de toets
Hogere denkvaardigheden	Analyseren	Materiaal/bronnen in stukjes verdelen en ontdekken hoe de stukjes gerelateerd zijn aan elkaar en aan een overallstructuur.	Vergelijken, onderzoeken, selecteren, indelen, kenmerken bepalen, beschrijven, determineren, structureren, ontleden.
	Evalueren	Tot een afgewogen eindoordeel komen, hier een uitspraak over doen, een besluit nemen.	Bekritisieren, testen, concluderen, beoordelen, doorlichten, beargumenteren.
	Creëren	Elementen samenvoegen tot een coherent geheel of een origineel product.	Rapporteren, hypothese opstellen, adviseren, ontwerpen, construeren, maken.

Toetsmatrijs

In een toetsmatrijs kan worden vastgelegd welke inhoudsaspecten gevraagd worden, in welke verhouding die inhoudsaspecten aan de orde komen en op welk (denk)niveau die inhoudsaspecten aan de orde komen. Een toetsmatrijs kan ook helpen om toetsen over dezelfde stof (zoals herkansingstoetsen of toetsen die in verschillende schooljaren gegeven worden) met elkaar te vergelijken.

Toetsmatrijs							
Exameneenheid:							
Domeinen en eindtermen:							
Inhoud:							
(De informatie die hier vermeld wordt, correspondeert met het PTA)							
Denkvaardigheden							
Inhoudelijke onderwerpen in de toets	Herinneren (onthouden)	Begrijpen	Toepassen	Evalueren	Creëren	Weging	Aantal vragen per onderwerp
Aantal vragen per denkvaardigheid							

Borging van kwaliteit van cultuurvragen

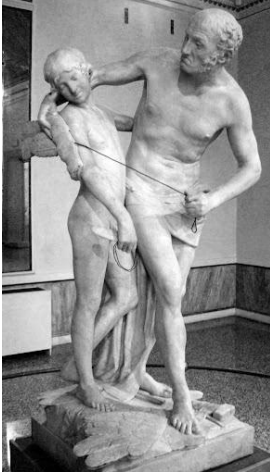
Bij sommige docenten bestaat de angst dat de verschillen tussen de cijfers voor het SE en CE groter zullen worden als ook cultuur getoetst zal worden in het SE. Het is zeker niet zo dat cultuurtoetsen altijd makkelijker zijn dan toetsen voor Grieks en Latijn.

Het is daarom van belang de kwaliteit van de toets goed in de gaten te houden. Het is goed mogelijk om ook, voor de meer op cultuur gerichte toetsen, vragen van een hoger denkniveau te construeren.

Het verdient aanbeveling de toetsing van cultuur onder de loep te nemen en daarbij te kijken naar de toetspraktijk van andere vakken (geschiedenis, filosofie). Nascholing op het gebied van toetsing kan hierbij nuttig zijn.

5.1 Voorbeelden van toetsvragen bij de nieuwe taxonomie van Bloom

Hieronder een aantal toetsvragen die betrekking hebben op de verschillende domeinen en eindtermen. De vragen gaan over gelezen teksten (in het Grieks/Latijn of in vertaling) en andere cultuuruitingen.

Toetsvragen die betrekking hebben op de verschillende domeinen en eindtermen	
Herinneren (Oproepen van kennis)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Noteer de zeven koningen van Rome in chronologische volgorde. 2. Bekijk de afbeeldingen. Kies het gebouw waar je kenmerken van een Dorische tempel ziet. Noteer het nummer van de betreffende afbeelding. 3. Bekijk de beeldengroep van <i>Daedalus en Icarus</i> van Canova. Geef aan welke scène Canova hier in marmer vastgelegd heeft. <p>Nota bene <i>Als de afbeelding bijvoorbeeld in een lesboek staat, laag niveau. Als de afbeelding nieuw is, hoger niveau (toepassen).</i></p> <p>4. Geef een definitie van het Hellenisme.</p> <p>5. Vul in: De <i>Ilias</i> en de <i>Odyssee</i> van Homerus behoren tot het genre.</p> <p>6. Geef op onderstaande tijdbalk aan wanneer Alexander de Grote regeerde.</p>

Toetsvragen die betrekking hebben op de verschillende domeinen en eindtermen	
<p>Herinneren</p> <p>(Oproepen van kennis)</p>	<p>7. Hieronder vind je een aantal uitspraken van filosofen. Verbind de uitspraak met de betreffende filosoof. Noteer daarvoor bij elke letter het cijfer van de juiste filosoof.</p> <p>Nota bene</p> <p><i>Als uitspraken in deze vorm eerder zijn aangeboden, laag niveau. Als uitspraak nieuw is, hoger niveau: toepassen of analyse, wanneer ook om een toelichting wordt gevraagd.</i></p> <p>a. De substantie waaruit alles is ontstaan en waaruit alles bestaat is water. 1. Heraclitus</p> <p>b. Door oog te hebben voor het getal is het mogelijk om achter de waarheid te komen: de ware structuur van de dingen. 2. Protagoras</p> <p>c. Het is onmogelijk tweemaal in dezelfde rivier te stappen. 3. Gorgias</p> <p>d. Van alle dingen is de mens de maat. 4. Thales</p> <p>e. Er bestaat niets, ook als er iets zou bestaan, zou het toch niet gekend kunnen worden. 5. Pythagoras</p>
<p>Begrijpen</p>	<p>1. Geef aan de hand van het tekstfragment uit de <i>Ion</i> van Euripides een beschrijving van de gang van zaken bij het raadplegen van het orakel in Delphi.</p> <p>2. Kruis aan welk van de getoonde beelden afkomstig is uit de Archaïsche periode.</p> <p>3. In de tekst vind je verschillende vormende werkwoordsvormen. Verklaar het verschil in tijdgebruik. Ga bij je antwoord in op de Latijnse werkwoorden en de context.</p> <p>4. Leg aan de hand van de afbeelding hiernaast uit welke twee Romeinse bouwtechnische vindingen het bouwen (ook in latere tijd) enorm hebben beïnvloed.</p>

Toetsvragen die betrekking hebben op de verschillende domeinen en eindtermen	
Toepassen	<p>a. Onderstreep in de volgende tekst drie voorbeelden van een alliteratie.</p> <p>b. Van de volgende zinnen is er één typerend voor de stoïsche filosofie. Kies de betreffende zin door de letter te noteren. Leg uit waarom deze uitspraak typerend is voor de stoïsche filosofie.</p> <p>a. Homo homini lupus.</p> <p>b. Bene vixit, qui bene latuit.</p> <p>c. Scio me nihil scire.</p> <p>d. Intellegi debet homini id esse in bonis ultimum: secundum naturam vivere.</p> <p>e. Cogito, ergo sum.</p> <p>c. Noteer drie voorbeelden van virtus van Pompeius die Cicero geeft in zijn redevoering.</p> <p>d. Toon aan/leg uit waarom het volgende tekstfragment behoort tot de narratio.</p>
Analyseren	<p>1. Vergelijk de tekst van het verhaal van Actaeon uit de <i>Metamorphosen</i> van Ovidius met de afbeeldingen waarop het verhaal van Actaeon staat afgebeeld.</p> <p>a. Zoek nu bij elke afbeelding de passage die het best bij elke afbeelding past. Noteer daarvoor de passage en het nummer van de afbeelding.</p> <p>b. Geef een toelichting bij je keuze. Betrek daarbij de inhoud van de passage.</p> <p>2. Leg op grond van wat je weet over de politieke situatie uit waarom Cicero Pompeius hier zo positief neerzet.</p> <p>3. Vergelijk het schilderij van Raphaël met de tekst over het Salomons oordeel uit het Oude Testament. Citeer het Griekse tekstfragment dat het meest van toepassing is op deze tekst.</p> <p>4. Lees het volgende fragment uit de Ilias. Bepaal welke plaats dit fragment heeft in de reeks van gebeurtenissen in het verhaal. Licht je antwoord toe.</p>

Toetsvragen die betrekking hebben op de verschillende domeinen en eindtermen	
Evalueren	<p>1. De Griekse dichter Kavafis (1863 - 1933) schreef aan het begin van de vorige eeuw het gedicht Ithaka. Lees het gedicht en beantwoord daarna de volgende vragen:</p> <p>a. Citeer de Nederlandse tekstelementen die zijn gebaseerd op de Odyssee (analyse).</p> <p>b. Geef je oordeel over de manier waarop de dichter gebruik heeft gemaakt van het verhaal van de Odyssee. Geef aan waarom je dit antwoord geeft. Betrek in je antwoord je kennis van de Odyssee.</p>
Creëren	<p>1. Stel je bent een schilder in de tijd van de Barok (1600 - 1720). Je krijgt de opdracht een schilderij te maken voor een aanzienlijke familie. Kies een van onderstaande mythes die als bron kunnen dienen voor je schilderij. Geef, denkend aan de eisen en wensen uit die tijd, aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • waarom je deze mythe kiest; • welke aspecten van de mythe je zou willen benadrukken; • welke personen er op het schilderij voorkomen; • in welke setting je het verhaal afbeeldt. <p>Gebruik bij je antwoord maximaal 200 woorden.</p> <p>Kies uit de volgende mythes:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Orpheus en Eurydice; • de schaking van Persephone door Hades; • het verhaal van Midas.

5.2 Proefvertalingen

Scholen kunnen een of meer proefvertalingen opnemen in het schoolexamen, als toetsvorm van het domein taalreflectie.

Beoordeling

Het verdient aanbeveling een antwoordmodel voor de vertaling te maken. Dit antwoordmodel moet in ieder geval de volgende onderdelen bevatten: een voorbeeldvertaling, een indeling in kola met scorepunten per kolon en waar nodig een opsomming van de foutmogelijkheden en de beoordeling daarvan.

De richtlijn voor de proefvertaling van het centraal examen is een tekst van ongeveer 110 woorden waarvoor 38 punten kunnen worden behaald.

Foutenanalyse en reflectie

Om een leerling te laten leren van zijn fouten en docent én leerling meer inzicht te geven in het type fouten dat gemaakt wordt, kan de leerling een foutenanalyse maken. De leerling kan bijvoorbeeld onderstaand formulier gebruiken. De categorieën fouten kunnen uiteraard aangepast worden.

Foutenanalyse

Geef in onderstaand schema aan wat voor soort fout je hebt gemaakt.

Tekst:

Datum:

Regel	zn: naamval	combinatie zn - bn	ww: tijd	ww: modus	participium	constructie	betekenis	anders, namelijk
1								
2								
3								
4								
5								
6								

5.3 Praktische opdrachten

Een geïntegreerde aanpak leent zich goed voor een praktische opdracht. Veel praktische opdrachten zijn te vinden in het materiaal dat in de afgelopen jaren voor KCV is verschenen, bijvoorbeeld de lesboeken Syopsis en themaboeken bij Forum. De teksten die daar in vertaling worden aangeboden, kunnen ook in het Grieks of Latijn worden gelezen.

Het beoordelen van een prestatie aan de hand van een zogeheten rubric kan veel tijd besparen.

Een rubric bevat een reeks criteria aan de hand waarvan een vaardigheid wordt beoordeeld.

Rubrics bestaan uit kolommen en rijen. Het aantal rijen is afhankelijk van het aantal criteria.

In de eerste kolom worden de criteria vermeld, eventueel met een korte omschrijving. Aan elk criterium worden punten toegekend. Het uiteindelijk behaalde aantal punten kan worden

omgezet naar een cijfer in een tienpuntsschaal.

Om een rubric te maken

1. Geef aan om welke vaardigheid het gaat.
2. Selecteer de criteria voor het beoordelen van de betreffende vaardigheid.
3. Maak een tabel met evenveel rijen als de geselecteerde criteria.
4. Zet de criteria, eventueel met een korte omschrijving in de linker kolom van de tabel.
5. Rechts van de beoordelingscriteria staan enkele kolommen. Daarin is per criterium kort en bondig omschreven wanneer het als onvoldoende, matig, goed en zeer goed wordt beoordeeld en hoeveel punten er dan aan toegekend worden.
6. Voor elk criterium kan een leerling een maximaal aantal punten scoren.
7. Alle punten bij elkaar opgeteld geven het totaal aantal punten dat met een rekensom omgezet kan worden naar een cijfer.

Voorbeeld van een rubric

BEOORDELINGSSCHEMA Onderwerp: audiotour Rome KLAS: 5V						
Criteria	Onvoldoende	Matig	Goed	Zeer goed	Maximale score en eventuele toelichting	Score
Informatie	De hoeveelheid is zeer beperkt.	De hoeveelheid is beperkt.	De toehoorder krijgt genoeg informatie om te snappen wat hij ziet.	Veel informatie niet alleen over wat er te zien is, maar ook achtergronden.	40	
Taalgebruik	Geen eigen woorden. Verhaal niet goed te volgen. Niet speciaal gericht op leeftijdsgenoten.	Taal lijkt hier en daar zo uit een boek te komen. Niet altijd gericht op leeftijdsgenoten.	Eigen verhaal gemaakt van informatie, wel opgelezen.	Eigen verhaal. Klinkt alsof het echt verteld wordt. Duidelijk bestemd voor leeftijdsgenoten.	20	
Presentatie	Er is geen poging gedaan de presentatie een originele vorm te geven. De presentatie is saai.	Er is geen poging gedaan de presentatie een originele vorm te geven.	In de presentatie zitten originele toevoegingen.	De presentatie is erg origineel. De vorm ondersteunt bovendien de inhoud.	20	
Contact met publiek	De presentatie houdt geen rekening met toehoorders.	De presentatie houdt nauwelijks rekening met toehoorders.	De presentatie houdt rekening met toehoorders.	De presentatie is duidelijk gericht op toehoorders.	10	
Vooraf					10	
Totaal score						

6. Afstemming met andere vakken

Bij een geïntegreerde aanpak is afstemming met andere vakken gewenst. Vanuit andere vakken kunnen thema's die bij GTC en LTC worden aangeboden toegelicht en aangevuld worden.

Met name op het gebied van toetsing (essayvragen) kan inspiratie worden opgedaan bij de vakken kunst, geschiedenis en filosofie.

7. Onderdelen naar keuze van de school

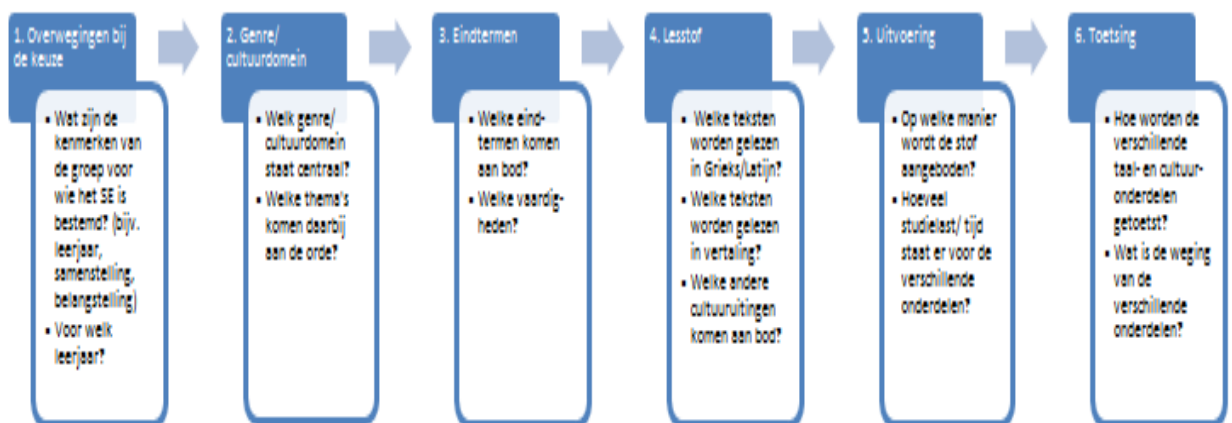
De school kan ervoor kiezen bepaalde onderdelen als aparte module aan te bieden. Een voorbeeld is het voorbereiden van een Griekenland- Romereis.

De voorbereiding voor de Griekenland- en Romereizen vond in de oude situatie meestal plaats tijdens de lessen KCV. Bij een geïntegreerd programma is een gezamenlijke voorbereiding door leerlingen die LTC en GTC volgen minder vanzelfsprekend. Het is mogelijk om de voorbereiding voor de reizen te organiseren in een (aantal) module(s) die aan leerlingen van beide vakken worden aangeboden. Deze voorbereiding kan in een beperkte periode plaatsvinden. Voorwaarde is wel dat dit in het lesrooster mogelijk gemaakt wordt.

8. Planningsmodel voor het schoolexamen

Voordat er een PTA tot stand komt, moet er eerst een aantal keuzes gemaakt worden. Onderstaand schema geeft aan welke keuzes er gemaakt worden bij de samenstelling van een schoolexamenprogramma.

1. Overwegingen bij de keuze

Allereerst maakt de docent/sectie de keuze: voor wie is dit PTA bestemd? Het programma voor het eerste schoolexamen in de bovenbouw vraagt een ander niveau van teksten dan aan het eind van het vijfde leerjaar. Ook houdt de docent rekening met de belangstelling van de groep. De ene groep zal bijvoorbeeld meer belangstelling hebben voor filosofie dan de andere.

2. Genres/ cultuurdomeinen

Een goed PTA is gevarieerd en omvat een aantal genres en cultuurdomeinen. De docent houdt daarbij met de keuze voor de te lezen teksten rekening met het genre van de examenauteur. Als historiografie het genre van het CE is, zal in het schoolexamen aandacht besteed worden aan andere genres (epische poëzie, filosofisch proza, tragedie, lyriek, et cetera).

De docent bepaalt welke thema's aan bod komen en welk(e) cultuurdomein(en) daarbij aansluit(en). Epische poëzie kan bijvoorbeeld gecombineerd worden met het cultuurdomein beeldende kunst, verhalengoed en architectuur.

In sommige gevallen kan het wenselijk zijn culturelementen in een aparte module of lessenserie aan te bieden. In dat geval kiest de docent een cultuurdomein en/of thema.

3. Eindtermen

De docent bepaalt welke domeinen/eindtermen aan bod komen in het schoolexamen en aan welke vaardigheden aandacht wordt besteed. Uiteindelijk dienen in het volledige schoolexamenprogramma de afzonderlijke domeinen A t/m E behandeld te worden.

4. Lesstof

De docent kiest de teksten en andere cultuuruitingen die hij voor de betreffende groep geschikt acht. Hij bepaalt bij de in het origineel te lezen teksten hoeveel woorden/pagina's van de betreffende auteur(s) gelezen worden, hij kiest teksten in vertaling.

Dit kunnen teksten zijn van dezelfde auteur, uit het zelfde werk (bijvoorbeeld een tragedie) of teksten die vergelijkingsmateriaal vormen (passages uit de *Ilias* van Homerus bij het lezen van Vergilius' *Aeneis*) of achtergronden schetsen.

5. Uitvoering

De docent kan de stof op verschillende manieren aanbieden: leerlingen lezen zelfstandig of onder leiding van de docent teksten uit het lesboek, leerlingen doen een zelfstandig onderzoek.

6. Toetsing

In het planningsmodel hieronder zijn alle mogelijke invalshoeken ondergebracht van waaruit scholen naar het schoolexamen kunnen kijken.

- Een verdeling van de studielast over de leerjaren 4 t/m 6.
- De domeinen en eindtermen die aan bod komen.
- Een hoeveelheid leerstof (uitgegaan is van 30 OCT-pagina's SE + 45 pagina's vertaalde teksten en 20 OCT- pagina's CE-stof + vertaalde teksten).
- Een aantal toetsvormen.
- De weging van de toetsvormen.

Daarnaast is een voorbeeldplanning opgenomen voor Griekse Taal en Cultuur

De in de tabel genoemde getallen zijn een voorbeeld. De ene school zal er voor kiezen het accent van het schoolexamenprogramma te leggen op de 5^e en 6^e klas, een andere school kiest ervoor in het 4^e leerjaar al een deel van het examenprogramma te doen.

Ook de hoeveelheid centraal examenstof die in het schoolprogramma wordt opgenomen is de keuze van de school. De CE-stof komt daarbij bovenop de voorgeschreven stof voor het SE.

De tendens is dat scholen dit aandeel steeds zwaarder laten wegen, omdat immers een groot deel van het 6^e leerjaar wordt besteed aan de stof voor het CE. Het is de vraag of het eigen karakter en de mogelijkheden die het schoolexamenprogramma biedt, op deze manier geen onrecht gedaan wordt. Het is aan de school om hierin een goede balans te vinden.

Planningsmodel PTA

Gebruikte afkortingen:

- toets open/gesloten vragen (TOGV) (facultatief);
- praktische opdracht (PO) (facultatief);
- proefvertaling (PV) (facultatief).

Leer-jaar	Domeinen/ eindtermen	Genre/ cultuurdo- mein/thema	Leerstof SE/CE Aantal pagina's OCT/Vertaalde teksten/ Andere cultuuruitingen	Toets- vorm	Weging	Studielast (totaal 760 uur)
4						
5						
6						

Voorbeeld-PTA Griekse taal en cultuur

Leer-jaar	Domeinen/eindtermen	Genre/cultuurdo- meïn/thema	Leerstof SE/CE Aantal pagina's OCT/Vertaalde teksten/ Andere cultuuruitingen	Toets- vorm	Weging T = taal C = cul- tuur	Studielast (totaal 760 uur)
4	A 1; B 3,4, C 5; E	Verhalen- goed.	Verhalen uit het oude testament (5 p. OCT) in vertaling (5 p.); het oude testament op schilderijen, teksten ter vergelijking in vertaling bijvoorbeeld Brecht, <i>Kaukasische Kreidekreis</i>).	TOGV	10% (T+C)	100
5	A 1,2; B 3,4; E	<i>Thema: de wereld van de ander.</i> Historiogra- fie beelden- de kunst; verhalen- goed.	Herodotus Historiae Griekse tekst (10 p. OCT); vertalingen (10 p.); gewoontes en gebruiken van andere volken.	TOGV	15% (T+C)	150
5	A 2; B 4,E	Romereis: architectuur verhalen- goed; beeldende kunst.	Teksten in vertaling: Martialis, Juvenalis, Seneca, Suetonius, Ovidius (20 p.).	PO	5% (C)	60
5	A 1,2; B 3,4; C 5,6,D,E	thema: <i>Gedachten over leven en dood.</i> Filosofie Beeldende kunst.	Plato: tekst Phaedo (15 p. OCT), filosofische teksten in vertaling ter vergelijking (bijvoor- beeld Cicero, <i>Somnium Scipionis 5 p.</i>).	TOGV PO	15% (T+C) 5% (C)	180
5	A 1, E	Filosofie: Plato.		PV	10% (T)	10
6	Centraal examenstof	Homerus.		TOGV	20% (T)	200
6	Centraal examenstof	Homerus.		PV	20% (T)	60

Borging van cultuurdeel

Uit de gesprekken die met verschillende groepen over de integratie werden gevoerd, kwam de bezorgdheid naar voren dat het KCV-deel in het lesprogramma onvoldoende zichtbaar wordt. Hoewel het bij volledige integratie lastig zal zijn het cultuurdeel van het taaldeel te onderscheiden, verdient het aanbeveling het cultuurdeel in het PTA of schoolexamen te borgen door er een weging aan te geven. Een weging van 20% voor het cultuurdeel van het totale cijfer ligt daarbij voor de hand. Dit percentage is gebaseerd op de verdeling in studielast vóór 2014: 600 uur voor Grieks/Latijn en 160 uur voor KCV.

9. Aandachtspunten

De integratie van KCV en de Klassieke Talen heeft niet alleen inhoudelijke, maar ook organisatorische consequenties. Hoewel de school vrij is in het vormgeven van het onderwijs in GTC en LTC wordt hieronder een aantal aandachtspunten besproken. Deze punten komen voort uit besprekingen die werden gevoerd in onder andere een focusbijeenkomst. Tijdens deze bijeenkomst wisselden de leden van de commissie beperkte vakvernieuwing van gedachten met docenten, schoolleiders, een vakdidacticus, vertegenwoordigers van de VCN en de oudervereniging LOHZG over de consequenties van het nieuwe programma.

1. Hogere studielast voor 'dubbelvakkers'

'Dubbelvakkers' (leerlingen die zowel examen in GTC als in LTC doen) hebben ten opzichte van de huidige situatie een hogere studielast van 160 uur (nu hebben leerlingen 2x 600 uur Grieks en Latijn en 1x KCV van 160 uur).

Mogelijke oplossing: volgens het inrichtingsbesluit WVO is het mogelijk om leerlingen die zowel GTC als LTC volgen voor een deel vrij te stellen van het programma waardoor de studielast minder groot is.

2. Geen KCV meer voor niet-gymnasiasten

Het zal niet meer mogelijk zijn KCV als apart vak aan te bieden. Een ruil met CKV zal niet meer mogelijk zijn. Uiteraard is het wel mogelijk voor scholen het vak in het vrije deel aan te bieden (zoals dit bijvoorbeeld op sommige scholen met godsdienst gebeurt, zie ook 4.2.).

3. Personele inzet

Op sommige scholen wordt KCV nu gegeven door niet-classici. In een geïntegreerd programma zal het lastig zijn om deze docenten de lessen GTC en LTC te laten verzorgen. Een deel van het programma zou nog wel gegeven kunnen worden door niet-classici. Docenten filosofie, geschiedenis en kunst bijvoorbeeld kunnen wel modules verzorgen die passen binnen de lessen GTC en LTC. Voorwaarde is wel dat er voldoende inhoudelijke afstemming is.

4. Studielast en contacturen

Er bestaat en er komt ook geen minimumlessentabel voor GTC en LTC. Het is aan de school om de hoeveelheid studielast om te zetten in contacturen. Het is in de nieuwe situatie wel zaak de huidige lesurenaantallen voor de Klassieke Talen (minimaal) te handhaven met het oog op het bereiken van de eindtermen.

Een voorstel voor de contacturenverdeling zou kunnen zijn:

Leerjaar 4	Leerjaar 5	Leerjaar 6
4*	4*	4*

* Uitgangspunt: 480 contacturen (60 minuten) en 280 uur zelfstudie.

10. Literatuur

Anderson, L.W., & Krathwohl, D. (Eds.) (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: a Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Longman: New York.

Bekker, R. (2007). *Het werken met een individueel pensum*. Enschede: SLO.

Bekker, R. (2009). *De wereld van de ander*. Enschede: SLO.

Bossum, J. van, e.a. (2012). *Experimenteren met complexere SE-vragen*. Utrecht: VCN, Leerplansectie Latijn.

Goris, M. (2007). *Handreiking schoolexamen klassieke talen vwo*. Enschede: SLO.

Goris, M. (2007). *Handreiking schoolexamen Klassieke culturele vorming vwo*. Enschede: SLO.

Kroon, C., & Sluiter, I. (2010). *Het geheim van de Blauwe Broer*. Grafimedia, Leiden.

Luger, S. (2011). Odysseus en zijn oude voedster. *Werken met tweetalig materiaal, een verkenning*. Lampas 44.2, p. 138 - 151.

Grafton, A. (2010). *The Classical Tradition*. Harvard University Press.

Sanders, P. (2012). *Toetsen op school*. Arnhem: Cito.

Bronnen

Link toetsen op school van het Cito:

<http://toetswijzer.kennisnet.nl/html/toetsenopschool/toetsenopschool.pdf>

Themaboeken

Bij de introductie van de tweede fase is een aantal themaboeken verschenen. Deze themaboeken zijn goed bruikbaar voor het thematisch opzetten van een schoolexamenprogramma.

Fisser, C. (1999). *Het Paleis op de Dam, Themaboek Klassieke Culturele Vorming*. Lunteren: Hermaion.

Het Paleis op de Dam is een themaboek KCV bij het basisboek Forum. De meeste gebieden van KCV komen aan de orde: verhalengoed, beeldende kunst en architectuur; daarnaast spelen filosofie en receptiegeschiedenis een belangrijke rol.

Fisser, C. (2000). *Sterke vrouwen uit de oudheid*. Lunteren: Hermaion.

Sterke vrouwen uit de Oudheid is een themaboek KCV bij het basisboek Forum. Centraal hierin staan beroemde vrouwen uit de klassieke literatuur: uit het epos Helena, Andromache en Penelope, uit de tragedies Electra, Antigone en Medea, en Lucretia en Agrippina uit de Latijnse literatuur.

Hupperts, C., & Jans, E. (2005). *Synopsis, de klassieke cultuur en haar doorwerking*. Leeuwarden: Eisma.

Synopsis is een compleet leerboek voor het vak KCV en bevat een groot aantal thema's. Voorbeelden van thema's zijn: het hybristhema, het virtusthema, het ontstaan van de wereld en de mens, voorstellingen van de dood. Het tekstboek biedt veel illustratiemateriaal. De afbeeldingen hebben verschillende functies: als achtergrondinformatie, verdieping van een thema, als vergelijksmateriaal bij een verhaal of mythe, et cetera.

Jansen, T., & Singor, H. (1999). *Oorlog en vrede*, themaboek Klassieke Culturele Vorming. Lunteren: Hermaion.

Oorlog en vrede is een themaboek KCV bij het basisboek Forum. Het biedt een gevarieerde verzameling teksten en beeldmateriaal, gekozen uit verschillende periodes en genres. De rode lijn door het boek is de vraag welke houding er wordt aangenomen tegenover oorlog.

Bijlage 1 Voorbeelden van een totaalbenadering

Voorbeelden van een totaalbenadering

A. thema's die aan bod kunnen komen bij een bepaalde auteur

(aanpak vanuit de tekst)

1. Bij het lezen van Livius:
  - Hoe Rome eruit zag ten tijde van de gebeurtenissen die zich afspelen in het werk van Livius.
  - Architectuur: Forum, Capitool.
  - Recente opgravingen op het Forum.
  - Stedenbouwkunde.
  - De augusteïsche politiek en de invloed daarvan op kunstenaars.
  - Periodisering in de Romeinse geschiedenis: Rome in de tijd van Livius.
  - De verhalen en gebeurtenissen rond Aesculapius.
  - Plaatsen met een verhaal: Lacus Curtius, Tarpeïsche rots.
  - Etrusken.

2. Bij het lezen van Homerus/ de Odyssee:
  - De epische cyclus.
  - Overgang van mondelinge overlevering naar schrift.
  - Periodisering: het plaatsen van de tekst in de tijd en (in)consequenties daarbij (anachronismen).
  - Homerus als opvoeder van de Grieken.
  - De rol van dit soort verhalen nu.
  - De rol van de oudheid in de maatschappij nu en eerder (Schliemann).
  - Passie voor de oudheid.
  - De rol van de archeologie.
  - Odyssee in de beeldende kunst.
  - Het epos in de Romeinse tijd (Vergilius).
  - De invloed van de Odyssee in latere literatuur.
  - Bezinning op mythes (Burkert).
  - Setting: Mycene.
  - Shame-culture.

3. Bij het lezen van Herodotus:
  - De rol van de geschiedschrijving.
  - Filosofie.
  - Verschillen in cultuur.
  - Het 5e eeuwse Athene.
  - Perzische oorlogen.
  - Perzische cultuur.
  - Het beeld van de barbaar.
  - Herodotus als waarschuwer van de Grieken.
  - Reizen.

- Archeologie: Turkije/Athene.
- Oost- west.

4. Bij elke auteur:

- De auteur en zijn / haar leefomgeving.
- Leefomstandigheden.
- Levenservaringen.
- Ambities.
- Familiegeschiedenis.
- Sociaaleconomische status.
- Opleiding.
- Gezondheid.
- Kijk op de wereld.

B. Voorbeelden van teksten en cultuuruitingen die aan bod kunnen komen bij een bepaald thema

1. Een beeld van een keizer (Nero bijvoorbeeld)

- Tacitus over Nero.
- Suetonius over Nero.
- Portretkunst in de Romeinse tijd.
- Architectuur: de Domus Aurea.
- Filosofie: Seneca, leermeester van Nero (wat kwam er terecht van zijn idealen?).
- Keizercultus.

2. Alexander de Grote

- Teksten over Alexander (onder anderen de Alexanderroman).
- Legendevorming rond Alexander.
- Hellenisme.
- Alexander in de beeldende kunst.
- Godenverering bij de Perzen.
- Oorlogsvoering bij de Grieken en Perzen.
- Alexander de Grote in de film.

Bijlage 2 Uitwerking van een benadering vanuit de tekst

Voorbeeld A

Auteur: Seneca. Epistulae ad Lucilium.

Cultuur: stoïsche filosofie; leven onder keizer Nero; epicureïsche filosofie; actualisatie.

1. Een leerling kan uit een tekst Latijnse tekstelementen citeren die thuishoren in het systeem van de stoïsche filosofie.
2. Een leerling kan uitleggen wat deze tekstelementen in de stoïsche filosofie betekenen.
3. Een leerling kan uitleggen hoe Seneca in een brief een antwoord geeft op de vraag hoe je moet omgaan met de verminderde vrijheid in de staat en de willekeur van de keizer.
4. Een leerling kan een vergelijking maken tussen een stoïsch standpunt en een ander (epicureïsch/modern) standpunt over een zelfde kwestie. Bijvoorbeeld 'meelopen met het Fatum versus geen angst voor de dood'.
5. Een leerling kan een beredeneerd standpunt innemen over een filosofische (stoïsche) stelling. Bijvoorbeeld 'zelfmoord is toegestaan'; 'wees niet bang voor de dood', 'onderga je noodlot', 'de wijze is zelfs onder marteling gelukkig want hij heeft de deugd in zich'.
6. Een leerling kan van centrale begrippen in een brief beschrijven wat dit begrip in de oudheid inhield. (concept/sleutelwoorden), bijvoorbeeld 'slavernij: het kan iedereen overkomen, jezelf, je partner en je kinderen zijn bezit, geen mensenrechten, je hebt een dominus'.
7. Een leerling kan in latere tekstfragmenten stoïsch en epicureïsch gedachtengoed aanwijzen. Bijvoorbeeld in de Bijbel, het dagboek van Etty Hillesum, artikelen in kranten, oosterse wijsheden, New Age.
8. Een leerling kan een beschrijving geven van de receptiegeschiedenis/het Nachleben van het stoïsche en epicureïsche gedachtengoed.

Voorbeeld B

Auteur: Ovidius, Metamorphoses.

Cultuur: receptie van de verhalen in (latere) beeldende kunst, muziek, literatuur.

1. Een leerling kan overeenkomsten met en verschillen tussen een mythe van Ovidius en een schilderij/kunstuiting van dezelfde mythe aangeven.
2. Een leerling kan de boodschap/kern van een mythe van Ovidius formuleren.
3. Een leerling kan op basis van overeenkomsten en verschillen de boodschap/kern van een schilderij/kunstuiting van de zelfde mythe formuleren.
4. Een leerling kan beargumenteren in hoeverre de kunstenaar de lijn van Ovidius volgt.

Bijlage 3 Voorbeelden van integratie tekst en cultuur

Voorbeelden van integratie tekst en cultuur

Herodotus, *Historiae*: de wereld van de ander

Hoe bekijkt Herodotus de wereld van de ander? Hoe schrijft hij over die ander? Dit thema wordt behandeld aan de hand van teksten over de Egyptenaren, de Perzen, de Skythen en de Amazones.

De teksten

De teksten zijn afkomstig uit het examenpensum van 2011.

De leerlingen lezen:

Prooemium		OCT	0,2
I 131- 140	de Perzen	OCT	4,3
II 35 – 37	Egypte: dagelijks leven en voedsel	OCT	2
II 39 – 41	Offers bij de Egyptenaren	(in vertaling)	
IV 59 – 75	de Scythen	(in het Grieks of in vertaling)	(OCT 8,5)
IV 110 – 115	Scythen en Amazones	OCT	3
IV 116 – 117	idem	(in vertaling)	

Totaal in het Grieks: 9,5 p. OCT of 16 OCT

Cultuur/ culturele achtergronden

De docent kan een keuze maken uit de verschillende mogelijkheden.

1. Amazones

- Vaasschilderkunst: Theseus en Hippolyte, Herakles en de gordel van Hippolyte, de dood van Penthesileia.
- Beeldhouwkunst: beeldhouwwedstrijd met Pheidias, Polykleitos, Kresilas, het fries van de tempel van Bassae.
- Beschreven door Plinius.
- Verhalengoed: Herakles, Theseus, Achilles en Penthesileia.
- Receptie: Heinrich von Kleist, *Penthesileia* (1806).

2. Scythen

- Vaasschilderkunst: afbeeldingen van de Scythen.
- Gebruiksvoorwerpen: het goud van de Scythen.

3. Algemeen

- Het dagelijks leven bij de verschillende volken.
- Offers (zie ook Homerus, *Odyssee* 3.430 – 463).
- Ontmoetingen en begroetingen.
- Mannen en vrouwen.
- Opvoeding.
- Het gebruik van bronnen.

- Kritiek op Herodotus door Plutarchus (artikel van Wes).
- Het wereldbeeld van in de tijd van Herodotus (kaart van Hecateus van Milete).

5. Moderne reisverhalen

- Ryszard Kapuściński, Reizen met Herodotus.
- Weblogs reizigers.

Voorbeelden van vragen en opdrachten

In zijn beschrijving van de gewoontes van de verschillende volkeren vermeldt Herodotus de gewoontes van de Grieken niet. Toch zijn deze gewoontes wel op te maken uit de tekst.

1. Beschrijf in je eigen woorden de gewoontes van de Grieken. Baseer daarbij je antwoord op de regels ... t/m ....

Herodotus' mening over de gewoontes over andere volkeren komt hier en daar uit de tekst naar voren.

2. Beschrijf in eigen woorden twee voorbeelden hiervan. Baseer je antwoord op de regels ... t/m .... Of: citeer twee Griekse tekstelementen uit de regels ... t/m ... waaruit dit blijkt.

Lees onderstaand (fragment uit het) weblog van Ed en Thea van hun Egyptereis. Vergelijk dit fragment met de manier waarop Herodotus spreekt over de Egyptenaren.

3. a. Noteer een punt van vergelijking tussen de manier van beschrijven van Herodotus en die van het weblog.
3. b. Zoek andere reisverslagen/weblogs en maak een vergelijking met de beschrijving van Herodotus.

Weblog van Ed en Thea (zie <http://www.beverhoek.nl/wordpress/>)

Nog even iets over Egyptenaren en honden: we trekken steeds veel bekijks, mensen kijken lachend naar ons of steken hun duim op. Ik denk dat men het vreemd vindt dat we met de hond wandelen en dat we hem aan de lijn hebben, zoiets als wanneer wij een papegaai aan een touwtje zouden uitlaten..... Je ziet best veel honden, maar nooit Egyptenaren met een hond aan de lijn.

Bewondering en kritiek

Ryszard Kapuściński reist rond met de tekst van Herodotus in de hand. Hij heeft veel bewondering voor Herodotus. Al in de oudheid was er ook kritiek op Herodotus, bijvoorbeeld door Plutarchus.

- 4.a. Beschrijf in eigen woorden twee redenen waarom Kapuściński Herodotus bewondert.
4. b. Beschrijf in eigen woorden twee redenen waarom Plutarchus kritiek heeft op Herodotus.

Bijbehorende literatuur

Hermeneus, themanummer Herodotus, 40 I, 3.1969.

Zie: <http://images.tresoar.nl/bibl-collectie/Hermeneus/.pdf>

Koning, H., Veenman, S. & Verheij, H.W. (2010). *Culturen in conflict, Herodotus CE Grieks 2011*. Leeuwarden: Eisma.

Dolen H., van, Regtuit, R., Tijsseling, E. & Winterstein, D. (2010). *Van verre landen en volken, Herodotos over niet-Grieken en het conflict met Perzië*. Lunteren.

Kapuściński, R. (2005). *Reizen met Herodotus*.

Wes, M.A. (1987). Geschiedschrijving en goede manieren, in: *De historie herzien*, Uitgave van Historisch Genootschap, Hilversum.

Bijlage 4 Voorbeeld integratie taal en cultuur

Voorbeeld integratie taal en cultuur

Ion van Euripides

Deze tekst is zeer geschikt om de praktijk van het raadplegen van orakels en het offeren te behandelen. Ook kan tempelarchitectuur bij de behandeling van de tekst worden betrokken. De tekst kan ook gebruikt worden ter voorbereiding van een Griekenlandreis.

De inhoud

Ion is een zoon van Apollo en van de Atheense koningsdochter Kreousa. Hij is te vondeling gelegd, maar door zijn vader Apollo gered en naar Delphi gebracht. Daar groeit hij op en functioneert hij als tempeldienaar. Na veel belevenissen wordt hij tenslotte door zijn moeder herkend wanneer zij een bezoek brengt aan het orakel.

De tekst

De leerlingen lezen:

- in het Grieks 1 - 81 (drie pagina's OCT);
- in vertaling 82 - 183 (of in samenvatting);
- in vertaling 184 - 218 (twee pagina's OCT);
- in het Grieks 219 t/m 246 (één pagina OCT);
- eventueel ook: Smekende moeders, pagina 62/63.

Culturele achtergronden

Hierbij kan de docent een keuze maken uit de verschillende mogelijkheden.

1. Theater (zie bijvoorbeeld Forum, Synopsis):
  - Ontstaansgeschiedenis van het Griekse theater.
  - Opvoeringspraktijk.
  - Architectuur van het theater.
  - De grote drie tragediedichters.
2. Tempels:
  - Architectuur van tempels (onder anderen metopen en triglyfen, tympanon et cetera).
2. Orakels
  - Beroemde orakelspreuken (zie Herodotus).
  - De praktijk van de orakels.
3. Delphi:
  - De Pythia.
  - De tempel van Apollo.
  - De schathuizen.
  - Plattegrond van Delphi.
  - De Castalische bron.
  - De Omphalos.

4. Verhalengoed:

- Erichthonius.
- Vondelingen (Paris, Oedipus).
- De werken van Heracles.
- Strijd tussen goden en giganten.

5. Afbeeldingen bij de tekst:

- Herakles en Iolaos (191/192).
- Bellerophon en Chimaira (203/204).
- Athena.
- Bacchus.

Bellerophon, zittend op Pegasus, doodt de Chimaira.

Voorbeelden van vragen en opdrachten

Identificatievragen bij de afbeeldingen

Vergelijk de regels ... t/m ... met de afbeelding.

1. Noteer wie je ziet afgebeeld (bijvoorbeeld Bacchus met zijn thyrsusstaf).

Vergelijk de afbeelding van de *omphalos* met de regels 222-225.

- 2.a. In welk opzicht komt de afbeelding overeen met de beschrijving in de regels 222-225?

2. b. Welke element uit de tekst ontbreekt in de afbeelding?

Beschrijf in eigen woorden de taken van Ion als tempeldienaar. Baseer je antwoord op de tekst in vertaling regel 82-183.

Vergelijk de informatie in de regels 226-229 met wat je hebt geleerd over de toegankelijkheid van tempels voor gewone mensen.

4. a. Leg uit in welk opzicht deze informatie overeenkomt.

4. b. Leg uit in welk opzicht deze informatie afwijkt.

5. Schrijf een handleiding voor iemand die het orakel van Delphi wil raadplegen. Baseer je antwoord op de volgende passages: regel 82-183 en regel 221-238.

Tekst

Euripides. Euripidis Fabulae, vol. 2. Gilbert Murray. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1913.

Ἑρμῆς

Ἄτλας, ὁ χαλκίοισι † νώτοις οὐρανὸν
θεῶν παλαιὸν οἶκον ἐκτρίβων, θεῶν
μιᾶς † ἔφυσε Μαΐαν, ἥ 'μ' ἐγείνατο
Ἑρμῆν μεγίστῳ Ζηνί, δαιμόνων λάτριν.
5 ἦκω δὲ Δελφῶν τήνδε γῆν, ἴν' ὀμφαλὸν
μέσον καθίζων Φοῖβος ὑμνωδεῖ βροτοῖς
τά τ' ὄντα καὶ μέλλοντα θεσπίζων ἀεὶ.
ἔστιν γὰρ οὐκ ἄσημος Ἑλλήνων πόλις,
τῆς χρυσολόγχου Παλλάδος κεικλημένη,
10 οὗ παιδ' Ἑρεχθέως Φοῖβος ἔζευξεν
γάμοις
βία Κρέουσαν, ἔνθα προσβόρρους πέτρας
Παλλάδος ὑπ' ὄχθῳ τῆς Ἀθηναίων χθονὸς
Μακρὰς καλοῦσι γῆς ἀνακτες Ἀθθίδος.
ἀγνώως δὲ πατρί — τῷ θεῷ γὰρ ἦν φίλον —
15 γαστρὸς διήνεγκ' ὄγκον. ὡς δ' ἦλθεν
χρόνος,
τεκοῦσ' ἐν οἴκοις παιδ' ἀπῆνεγκεν βρέφος

ἐς ταῦτ' ἄντρον οὐπερ ἠνύασθη θεῶν
Κρέουσα, κακτίθησιν ὡς θανούμενον
κοίλης ἐν ἀντίπηγος εὐτρόχῳ κύκλῳ,
20 προγόνων νόμον σφύζουσα τοῦ τε
γηγενοῦς
Ἑριχθονίου. κείνῳ γὰρ ἡ Διὸς κόρη
φρουρῶ παραζεύξασα φύλακε σώματος
δισσῶ δράκοντε, παρθένους Ἀγλαυρίσι
δίδωσι σφύζειν: ὅθεν Ἑρεχθεΐδαις ἐκεῖ
25 νόμος τις ἔστιν ὄφεσιν ἐν χρυσηλάτοις
τρέφειν τέκνα. ἀλλ' ἦν εἶχε παρθένος
χλιδῆν
τέκνῳ προσάψασ' ἔλιπεν ὡς θανουμένῳ.
κάμ' ὦν ἀδελφὸς Φοῖβος αἰτεῖται τάδε:
ᾧ σύγγον', ἐλθὼν λαὸν εἰς αὐτόχθονα
30 κλεινῶν Ἀθηνῶν — οἴσθα γὰρ θεᾶς
πόλιν —
λαβὼν βρέφος νεογνὸν ἐκ κοίλης πέτρας
αὐτῷ σὺν ἄγγει σπαργάνοισι θ' οἷς ἔχει
ἔνεγκε Δελφῶν τὰμὰ πρὸς χρηστήρια,

καὶ θεὸς πρὸς αὐταῖς εἰσόδοις δόμων ἐμῶν.
35 τὰ δ' ἄλλ' — ἐμὸς γὰρ ἔστιν, ὡς εἰδῆς, ὁ
παῖς —
ἡμῖν μελήσει. Λοξία δ' ἐγὼ χάριν
πράσσω ἀδελφῶν πλεκτὸν ἐξάρας κύτος
ἦνεγκα, καὶ τὸν παῖδα κρηπίδων ἔπι
τίθημι ναοῦ τοῦδ', ἀναπτύξας κύτος
40 ἑλικτὸν ἀντίπηγος, ὡς ὄρωθ' ὁ παῖς.
κυρεῖ δ' ἄμ' ἰππεύοντος ἡλίου κύκλω
προφῆτις ἐσβαίνουσα μαντεῖον θεοῦ:
ὄψιν δὲ προσβαλοῦσα παιδὶ νηπίω
ἐθαύμασ' εἴ τις Δελφίδων τλαίη κόρη
45 λαθραῖον ὦδιν' ἐς θεοῦ ῥίψαι δόμον,
ὑπέρ τε θυμέλας διορίσαι πρόθυμος ἦν:
οἴκτω δ' ἀφήκεν ὠμότητα — καὶ θεὸς
συνεργὸς ἦν τῷ παιδὶ μὴ ἔκεσεῖν δόμων —
τρέφει δὲ νιν λαβοῦσα. τὸν σπεύραντα δὲ
50 οὐκ οἶδε Φοῖβον οὐδὲ μητέρ' ἣς ἔφυ,
ὁ παῖς τε τοὺς τεκόντας οὐκ ἐπίσταται.
νέος μὲν οὖν ὦν ἀμφὶ βωμίους τροφὰς
ἤλατ' ἀθύρων: ὡς δ' ἀπηνδρώθη δέμας,
Δελφοὶ σφ' ἔθεντο χρυσοφύλακα τοῦ θεοῦ
55 ταμίαν τε πάντων πιστόν, ἐν δ'
ἀνακτόροις
θεοῦ καταζῆ δεῦρ' ἀεὶ σεμνὸν βίον.
Κρέουσα δ' ἡ τεκοῦσα τὸν νεανίαν
Ἐοῦθω γαμεῖται συμφορᾶς τοιαῶσδ' ὕπο:
ἦν ταῖς Ἀθήναις τοῖς τε Χαλκωδοντίδαις,
60 οἱ γῆν ἔχουσ' Εὐβοῖδα, πολέμιος
κλύδων:
ὄν συμπονήσας καὶ συνεξελῶν δορὶ

γάμων Κρεούσης ἀξίωμ' ἐδέξατο,
οὐκ ἐγγενῆς ὦν, Αἰόλου δὲ τοῦ Διὸς
γεγῶς Ἀχαιοῦ. χρόνια δὲ σπείρας λέχη
65 ἄτεκνός ἐστι, καὶ Κρέουσ': ὦν οὐνεκα
ἦκουσι πρὸς μαντεῖ' Απόλλωνος τάδε
ἔρωτι παίδων. Λοξίας δὲ τὴν τύχην
ἐς τοῦτ' ἐλαύνει, κοῦ λέληθεν, ὡς δοκεῖ.
δώσει γὰρ εἰσελθόντι μαντεῖον τόδε
70 Ἐοῦθω τὸν αὐτοῦ παῖδα, καὶ πεφυκέναι
κείνου σφε φήσει, μητρὸς ὡς ἐλθῶν δόμους
γνωσθῆ Κρεούση, καὶ γάμοι τε Λοξίου
κρυπτοὶ γένωνται παῖς τ' ἔχη τὰ πρόσφορα.
Ἴωνα δ' αὐτόν, κτίστορ' Ἀσιάδος χθονός,
75 ὄνομα κεκλησθαι θήσεται καθ'
Ἑλλάδα.
ἀλλ' ἐς δαφνώδη γύαλα βήσομαι τάδε,
τὸ κρανθὲν ὡς ἂν ἐκμάθω παιδὸς πέρι.
ὄρω γὰρ ἐκβαίνοντα Λοξίου γόνον
τόνδ', ὡς πρὸ ναοῦ λαμπρὰ θῆ πυλώματα
80 δάφνης κλάδοισιν. ὄνομα δ', οὐ μέλλει
τυχεῖν,
Ἴων' ἐγὼ νιν πρῶτος ὀνομάζω θεῶν.

219 - 246

Χορός

σέ τοι, τὸν παρὰ ναὸν αὐ-
220 δῶ: θέμις γυάλων ὑπερ-
βῆναι, λευκῶ ποδί γ' — ;

Ἴων

οὐ θέμις, ὦ ξέναι.

Χορός

οὐδ' ἄν
ἐκ σέθεν ἄν πυθοίμεθ' αὐδάν;

Ἵων

τίνα τήνδε θέλεις;

Χορός

ἄρ' ὄντως μέσον ὀμφαλὸν
γᾶς Φοίβου κατέχει δόμος;

Ἵων

στέμμασί γ' ἐνδυτόν, ἀμφὶ δὲ Γοργόνες.

Χορός

225 οὐτῶ καὶ φάτις αὐδᾶ.

Ἵων

εἰ μὲν ἐθύσατε πέλανον πρὸ δόμων
καί τι πυθέσθαι χρήζετε Φοίβου,
πάριτ' ἐς θυμέλας: ἐπὶ δ' ἀσφάκτοις
μήλοισι δόμων μὴ πάριτ' ἐς μυχόν.

Χορός

230 ἔχω μαθοῦσα: θεοῦ δὲ νόμον
οὐ παραβαίνομεν,
ἅ δ' ἐκτός, ὄμμα τέρψει.

Ἵων

πάντα θεᾶσθ', ὅ τι καὶ θέμις, ὄμμασι.

Χορός

μεθειῖσαν δεσπότηται
με θεοῦ γύαλα τάδ' εἰσιδεῖν.

Ἵων

δμῳαὶ δὲ τίνων κλήζεσθε δόμων;

Χορός

235 Παλλάδι σύννοικα τροφίμα μέλα-
θρα τῶν ἐμῶν τυράννων:
παρούσας δ' ἀμφὶ τᾶσδ' ἐρωτᾶς.

Bijlage 5 Lessenserie thema schoonheid

Lauwerscollege, Buitenpost

Opzet

- ▲ Serie van 9 lessen van 50 minuten. Van deze indeling kan uiteraard naar believen afgeweken worden.
- ▲ Bij elke les is materiaal aangegeven rondom het thema. Niet alles daarvan kan in één les behandeld worden; er moeten keuzes gemaakt worden.
- ▲ De boeken van Eco (zie hieronder) bieden nog veel meer materiaal, zowel teksten als beeldmateriaal. Het onderwerp nodigt uit tot verdere studie en exploratie van het materiaal.

Aanbevolen literatuur (lieft aanschaffen)

- ▲ John Armstrong (2006). *De Filosofie van de schoonheid*. Amsterdam (aardige inleiding op het thema).
- ▲ Umberto Eco (2007), *De geschiedenis van de lelijkheid*. Amsterdam (met een schat aan materiaal).
- ▲ Umberto Eco (2008), *De geschiedenis van de schoonheid*. Amsterdam (idem).

Les 1 Introductie op het thema schoonheid

- ▲ Uitgaan van de actualiteit.
- ▲ Aansluiten bij de beleving van de leerling.
- ▲ Samen een (werk)definitie formuleren.

Er is een groot aantal ingangen voor het opstarten van het thema:

- ▲ Uit recent onderzoek blijkt dat wie mooi is, vaak gelukkig en succesvol is; voor lelijke mensen geldt het omgekeerde. Op dit punt kan een koppeling worden gemaakt met een antieke tekst:

Theognis, *Elegieën* 1, 15-18:

Μοῦσαι καὶ Χάριτες, κοῦραι Διός, αἶ ποτε Κάδμου
ἐς γάμον ἐλθοῦσαι καλὸν ἀείσατ' ἔπος ·
"ὅττι καλὸν φίλον ἐστί, τὸ δ' οὐ καλὸν οὐ φίλον ἐστί".
τοῦτ' ἔπος ἀθανάτων ἦλθε διὰ στομάτων

Muzen en Chariten, dochters van Zeus, jullie die, nadat jullie eens naar Kadmos' huwelijk waren gekomen, een mooi lied zongen/een mooie uitspraak deden: 'wat mooi is, is geliefd, maar wat niet mooi is, is niet geliefd'. dat lied/die uitspraak kwam door jullie onsterfelijke monden.

- ▲ (De waanzin van) miss-verkiezingen, een schoonheidsideaal dat wordt bepaald door de catwalk en de mode-industrie, fotoshoppen van toch al magere modellen, esthetische chirurgie, een jeugdig lichaam als norm et cetera, et cetera.

Aan het eind van de les een **werkdefinitie van schoonheid** laten opstellen door de leerlingen. Deze kan dan aan het eind van de module opnieuw bekeken en bijgesteld worden.

Definitie op Wikipedia

Schoonheid is een idee of gevoel van aangenaam uiterlijk of innerlijk, uitstraling van een persoon, dier, (kunst)object, landschap of aangenaam geluid, in het bijzonder muziek. Schoonheid is niet volledig subjectief.

Les 2 Schoonheid en lelijkheid verbeeld

- ⤴ Hoe sterk ons (hedendaags) schoonheidsideaal wordt bepaald door de afbeelding van het menselijk lichaam, kan goed gedemonstreerd worden met het laten bekijken van de zogenaamde Pirelli Kalender. De kalender verschijnt elk jaar sinds 1964 en bevat (naakt)foto's van wereldberoemde actrices en modellen, gemaakt door toonaangevende modiefotografen.
- ⤴ Eco geeft in *De geschiedenis van de schoonheid* (p. 16 t/m 21) een overzicht van de manier waarop Venus, de belichaming van vrouwelijke schoonheid, vanaf de oudheid tot heden is afgebeeld. Eco doet hetzelfde voor (een) Adonis, het prototype van de aantrekkelijke man. Aan de hand van deze overzichten kan men volgen hoe zeer de criteria voor schoonheid in de loop der eeuw zijn veranderd. Vergelijk maar eens een 'dikkerd' van Rubens met ons schoonheidsideaal (leerlingen kunnen van elke bekende vrouw of man uit de Oudheid zo'n overzicht samenstellen. Leuke opdracht om hen in aanraking te brengen met kunstgeschiedenis).
- ⤴ Op de tentoonstelling '*Waarom godinnen zo mooi zijn. Liefde en schoonheid in de oudheid*' in Museum het Valkhof in Nijmegen (24 maart t/m 12 augustus 2012) was het Venusproject van de Italiaanse kunstenares Anna Utopia Giordano te zien. Zij is op zoek gegaan naar bekende kunstwerken met Venus in de hoofdrol (onder anderen van Botticelli en Titiaan). Ze heeft deze met behulp van Photoshop bewerkt en aan het huidige standaard schoonheidsideaal aangepast. Googlen op Anna Utopia Giordano levert een schat aan materiaal op, onder anderen de volgende websites:
  - <http://www.visualnews./2012/02/08/classicbeautiestreatment/>
  - <http://ciaotutti.nl/tag/anna-utopia-giordano/>.

Het is ook een aardige exercitie om schoonheid te definiëren in termen van haar tegendeel lelijkheid. Eco geeft daar in zijn beide boeken heel veel mooie voorbeelden van uit de beeldende kunst. Suggestie: Contrasteer een van de vele schone edelvrouwen uit het boek over schoonheid met *De lelijke hertogin* van Quentin Massys (circa 1525). Zie het boek over Lelijkheid, pagina 172.

Les 3 Schoonheid en lelijkheid door antieke auteurs beschreven (een keuze maken).

In deze les een aantal teksten van antieke auteurs lezen.

Er zijn mogelijkheden te over:

- ⤴ Ovidius, *Ars Amatoria*. De fragmenten die gaan over hoe een mooi meisje en een mooie (succesvolle) minnaar er wel of niet uit dienen te zien. Het Latijn is met leerlingen goed te lezen: niet al te moeilijk en vooral vermakelijk!
- ⤴ Catullus, *Carmen* 86 (een *puella formosa* heeft ook een *mica salis* om een echte 'schoonheid' te zijn).
- ⤴ Eenzelfde gedachte vindt men in twee zestiende eeuwse teksten van Agnolo Firenzuola en Baldassare Castiglione. Deze teksten zijn te vinden in Eco, *De geschiedenis van de schoonheid* p.217.
- ⤴ Het beroemde grafschrift voor Claudia (*CIL* 1.2.1211), waarin als een van de aantrekkelijke kenmerken van een vrouw ook haar manier van praten en haar sierlijke tred worden genoemd.
- ⤴ Catullus, *Carmen* 43 (beschrijving van een lelijk meisje).

- ⤴ Martialis, *Epigrammen* 94 (beschrijving van een oude lelijke vrouw; karikaturaal en grof).

Les 4 Schoonheid: objectief of subjectief? Plato

Lastig maar wel fundamenteel voor het onderwerp; het vereist enige voorkennis van zowel de leerling als de docent. Keuze maken of eventueel meer tijd voor uittrekken. De leerlingen van het Lauwerscollege hadden al een module filosofie gehad voordat de module schoonheid aan bod kwam.

- ⤴ Na drie lessen ligt er nu de vraag of men objectief kan vaststellen wat schoonheid is of dat een oordeel over schoonheid altijd subjectief is en verschilt van persoon tot persoon.
- ⤴ Hiermee verbonden is de vraag of de criteria voor en de uitspraken over schoonheid algemene geldigheid hebben: Zijn de criteria voor schoonheid altijd dezelfde in alle tijden en op alle plaatsen?
- ⤴ Hier komen we ook in aanraking met de vraag of schoonheid gedefinieerd kan worden in absolute termen of dat het een relatief gegeven is.

Plato:

Wat in de zichtbare wereld als schoonheid wordt ervaren, heeft slechts deel aan / is een afspiegeling van de absolute vorm (idee) van schoonheid, die als onveranderlijk gegeven in de niet zichtbare bovenwereld aanwezig is. Als de mooie Helena oud en rimpelig (en dus lelijk) is, bestaat schoonheid als zodanig nog steeds, ook al zouden er op aarde helemaal geen mooie mensen meer zijn. Een mens kan deze schoonheid pas echt ervaren door met behulp van zijn ziel kennis daarvan te verwerven.

Als Socrates vraagt: 'Wat is schoonheid?' komen de omstanders met veel voorbeelden van dingen die zoal 'mooi' zijn, maar niet met een antwoord op de vraag 'wat schoonheid zelf-op-zichzelf' is. Deze discussie is te vinden in de *Hippias* (een sofist) *Maior* van Plato.

Plato's eigen opvatting kan men vinden in *Symposion* (210-212a), in het gedeelte waarin Diotima aan Socrates uitlegt dat het zien van een mooi lichaam mensen voert naar schoonheid in het algemeen en uiteindelijk naar morele kwaliteit en ware kennis. Tekst: zie hieronder.

Diotima over schoonheid die leidt naar morele kwaliteit en ware kennis

Plato, *Symposion* 210 t/m 212a

Kijk," zei ze, "als je deze zaak op de juiste manier benadert, moet je beginnen, als je jong bent, naar mooie lichamen te gaan. Als je gids je op de juiste manier leidt, ben je eerst op één van die lichamen verliefd en breng je daar mooie woorden voort, en vervolgens kom je zelf tot het inzicht dat de schoonheid van het ene lichaam met die van een willekeurig ander lichaam verwant is en dat het een grote dwaasheid is, als het erom gaat uiterlijk schoon na te jagen, de schoonheid bij alle lichamen niet als één en hetzelfde te beschouwen. Wanneer je dat hebt begrepen, ontwikkel je je tot een minnaar van alle mooie lichamen en van dat hevige voor één persoon maak je je los, je kijkt erop neer en vindt het onbelangrijk. Daarna begin je aan psychische schoonheid meer waarde te hechten dan aan de lichamelijke zodat, ook al bezit iemand die psychisch begaafd is maar weinig aantrekkelijkheid, dat voldoende voor je is om verliefd te zijn en voor hem te zorgen en het soort gedachten voort te brengen en te zoeken, dat de ontwikkeling van jonge mensen ten goede al komen. Dan word je weer gedwongen te bestuderen wat er in gedragingen en normen mooi is, en daarvan te zien dat het allemaal onderling verwant is, om te zorgen dat je de schoonheid van lichamen als iets onbelangrijks gaat beschouwen. Na de gedragingen moet je naar de wetenschap worden gebracht, zodat je ook van kennis weer de schoonheid kunt zien, en met inmiddels al die schoonheid voor ogen niet meer in slaafse tevredenheid met dat ene - omdat je van de schoonheid van een jongen

houdt of van een of ander mens of een bepaald gedrag - in dienst daarvan een onbeduidend en bekrompen mens bent, maar op die oceaan van schoonheid gericht bij de aanschouwing daarvan veel mooie en grootse woorden en gedachten voortbrengt in een rijke filosofische werkzaamheid, tot je daarbij, gesterkt en gegroeid, één bepaalde vorm van kennis ontwaart die betrekking heeft op een schoonheid van de volgende aard. En probeer nu," zei ze, "je aandacht er zo goed mogelijk bij te houden.

Als je namelijk zo ver in de kennis van de liefde bent opgeleid en in de juiste volgorde hebt aanschouwd wat mooi is, zul je wanneer je dan het volmaakte inzicht in de liefde nadert, plotseling iets waarnemen van een wonderbaarlijke natuurlijke schoonheid: datgene, Sokrates, waarvoor dus ook al die vroegere inspanningen dienden, iets wat er om te beginnen altijd is en niet ontstaat of vergaat, niet groeit of afsterft, en verder niet in het ene opzicht mooi is en in het andere lelijk, of nu eens wel en dan weer niet, of in verhouding tot het één mooi en tot het ander lelijk, of hier mooi daar lelijk, en zo voor sommigen mooi en voor anderen lelijk. Ook zal die schoonheid zich weer niet aan je voordoen in de vorm van een gezicht, of van handen of andere dingen die iets lichamelijks hebben, ook niet als een of andere gedachte of een vorm van kennis en ook niet als iets wat ergens in iets anders bestaat, in een levend wezen bijvoorbeeld, of in de aarde of in de hemel of waarin dan ook. Nee, het is altijd eenvormig, alleen, op zichzelf, bij zichzelf, en alles wat verder mooi is deelt erin op zo'n manier dat wanneer die andere dingen ontstaan en vergaan, die schoonheid in geen enkel opzicht meer of minder wordt en geen enkele invloed ondergaat.

Wanneer je dus van de dingen om ons heen langs de juiste soort jongensliefde omhooggaat en die schoonheid begint te ontwaren, dan heb je het uiteindelijke doel ongeveer binnen bereik. Want dat is de juiste manier om tot het inzicht in de liefde te komen of door een ander te worden gebracht: beginnen met de mooie dingen om ons heen en dan ter wille van die schoonheid steeds verder omhooggaan, als het ware langs de treden van een trap, van één naar twee en van twee naar alle mooie lichamen, en van die mooie lichamen naar de mooie gedragingen en van die gedragingen naar de mooie studies en dan van die studies uitkomen bij de studie die niets anders dan die schoonheid zelf bestudeert, zodat je uiteindelijk de eigenlijke schoonheid leert kennen. Zo érgens, m'n beste Sokrates," zei de vreemdelinge uit Mantinea, "dan is daar het leven voor een mens waard om geleefd te worden, bij de aanschouwing van de eigenlijke schoonheid. Als je die ooit te zien krijgt, zal je die niet vergelijkbaar vinden met goud en kleding en mooie kinderen en jongens, bij de aanblik van wie je nu overstuurd bent. Want jij en allerlei anderen zijn bereid wanneer jullie je geliefde zien en steeds met hem verkeren, als dat op een of andere manier mogelijk was niet te eten of te drinken maar alleen te kijken en bij hem te zijn. Wat moeten we dan niet verwachten," zei ze, "als het je overkwam dat je de eigenlijke schoonheid te zien kreeg, puur, zuiver, onvermengd, niet bedolven onder menselijk vlees en kleur en allerlei andere sterfelijke onzin, maar als je de eigenlijke goddelijke schoonheid in haar ene gedaante kon zien? Denk je," zei ze, "dat het een onbeduidend leven zou zijn wanneer een mens het oog daarop richt en dat met het juiste middel aanschouwt en ermee verkeert? Je beseft toch wel," zei ze, "dat je alleen dan, doordat je het mooie ziet met het middel waarmee het gezien moet worden, erin zult slagen niet afbeeldingen van morele kwaliteit voort te brengen - want het is geen afbeelding waarmee je in aanraking komt - maar iets wat echt is, want je bent met het echte in aanraking. En wie echte morele kwaliteit heeft voortgebracht en ontwikkeld, aan hem is het gegeven god te behagen en meer dan enig ander mens ook zelf onsterfelijk te worden."

Vertaling Gerard Koolschijn

Les 5 Het schone en het goede: het ideaal van καλοκάγαθία (goedheid en schoonheid)

- ⤴ Bij Plato leidde kennis van het schone een mens ook tot kennis van het goede en het ware: kennis is deugd. Deze drie vormen/ideeën komen samen in het Ene (= God).
- ⤴ Wie in het woordenboek kijkt, ziet dat het Griekse woord καλὸς zowel mooi (van uiterlijk) als (moreel) goed betekent. Het in elkaar overlopen van beide betekenissen van καλὸς is kenmerkend voor de Griekse manier van denken.
- ⤴ καλὸς kan ook verbonden worden met een ander Grieks woord voor 'goed' in de betekenis van deugdzaam, dapper en nuttig: ἀγαθός. De combinatie van beide woorden leidt tot het ideaal van de καλοκάγαθία. Het is een manier van leven waarbij niet alleen de uiterlijke verschijning maar ook de innerlijke kwaliteit telt. Alleen wie beide kwaliteiten heeft, bezit schoonheid.
- ⤴ Ἀγαθός betekent in dit verband ook vaak waardevol/goed in de betekenis van 'dapper'. Het ideaal van de καλοκάγαθία heeft een militaire connotatie en daarom zijn het zelden vrouwen die het Griekse ideaal van goedheid en schoonheid belichamen. Het speelde een rol bij de opvoeding (paideia) van aristocratische jongens, die elkaar onder anderen ontmoetten op de sportscholen.
- ⤴ De καλοκάγαθός is een evenwichtige en harmonieuze persoonlijkheid; zijn getrainde lichaam en zijn ontwikkelde, geschoolde geest zijn in balans.
- ⤴ De *kouros* is de (materiële) belichaming bij uitstek van de καλοκάγαθία. Uitstapje naar beeldhouwkunst.
- ⤴ De spanning tussen het 'mannelijke ideaal' van de καλοκάγαθία en een 'vrouwelijke' kijk op schoonheid komt goed naar voren in fragment 16 van de Griekse dichteres Sappho van Lesbos (7e-6e eeuw v. Chr.). En ... de vrouwelijke kijk zegeviert (zie onder).

Sappho van Lesbos, fragment 16

Sommigen zeggen dat een leger van ruiters
het mooiste is op de donkere aarde, anderen
voetvolk, weer anderen schepen, maar ik zeg:
wat je bemint.

En dat is heel makkelijk uit te leggen
aan iedereen, want zij die alle mensen
in schoonheid overtrof, Helena, verliet
de beste man,

zij ging sloop naar Troje zonder te denken
aan haar kind en aan haar geliefde ouders,
het was de liefdesgodin zelf door wie zij
zich liet leiden.

[...]

herinnert mij nu eraan hoe
Anaktoria is weggegaan

Liever zou ik haar sierlijke tred, haar helder
stralend gezicht willen zien, dan al de
Lydische strijdswagens en zwaarbewapende
krijgers te voet.

Menelaos verblind door de schoonheid van zijn ex Helena, laat zijn zwaard vallen.

Les 6 Schoonheid: objectief of subjectief? Immanuel Kant

- ⤴ In les 4 hebben we gezien dat schoonheid bij Plato een eeuwige onveranderlijke vorm was, een objectieve waarheid: iets moois in de zichtbare wereld van de verschijningen is mooi omdat het - in Plato's terminologie - 'deel heeft' aan schoonheid; die vorm/idee moet geplaatst worden in de niet zichtbare (transcendente) wereld.
- ⤴ De filosoof Kant (1724-1804) beweert daarentegen dat er geen objectieve methode is om schoonheid te kunnen vaststellen. Schoonheid bestond voor Kant enerzijds uit activiteiten van degene die een object (kunstwerk) observeert (zien, denken en de indrukken die het kunstwerk maakt) en daarnaast ook uit kenmerken van het object zelf. Een oordeel over iets dat schoonheid bezit (Kant noemt dit een esthetisch oordeel) verloopt altijd en als vanzelf volgens de vier onderstaande 'lijnen'.

Kant meent dat een oordeel over of iets dat schoonheid heeft, als volgt verloopt (bron: Wikipedia):

1. Een esthetisch oordeel is belangeloos. Dat wil zeggen we beleven ergens genot aan eenvoudig weg omdat we iets als mooi of als schoon ervaren. Schoonheid ervaren is hier essentieel. Genieten van schoonheid onderscheidt zich van andere vormen van genot. Bijvoorbeeld: ik vind het schilderij *La Primavera* van Botticelli (zie onder) mooi/schoon omdat bijvoorbeeld de kleuren en de prachtig geschilderde gezichten mij aanspreken en niet omdat ik rijk ben, het schilderij ga kopen en het thuis aan de muur ga hangen. Schoonheid is gebaseerd op kenmerken van het object.
2. Een esthetisch oordeel is universeel. Dat betekent dat iedereen *La Primavera* als schoon en mooi ervaart.
3. Objecten met schoonheid zijn doelmatig of juist: schoonheid is een intrinsieke (inwendige) eigenschap van het object. Schoonheid ervaren is een volledig gevoelsmatige aangelegenheid, die zich onttrekt aan mijn verstand. Iets in *La Primavera* (bijvoorbeeld de drapering van de gewaden bijvoorbeeld) bekoort mij en beroert mijn bewustzijn of raakt aan mijn gevoel van genot.
4. De ervaring van schoonheid geeft het idee dat het schone object doelmatig is: de vorm en het ontwerp ervan zijn de belangrijkste eigenschappen om een object mooi te vinden. Alles aan het object is correct en juist en precies zoals het moet zijn. Zoals bijvoorbeeld de symmetrische opstelling van Venus met Cupido in de lucht, de bomen achter haar vormen een soort lichtkrans, de bomen die meevormen met de bewegingen, het prachtige gebloemde gewaad van Flora, en afmetingen (2m x 3m) van het schilderij: alles klopt.

- ⤴ Als oefening kan het schilderij van Botticelli samen met leerlingen worden bekeken en besproken. Klopt de bewering van Kant dat alles in dit schilderij zodanig 'klopt' dat iedereen daarin schoonheid ervaart? Zijn er ook schilderijen waarin dit niet het geval is en die dus volgens Kant lelijk zijn?
- ⤴ De conclusie van Kant is dat het beoordelen of iets mooi is, weliswaar subjectief is, maar dat bij bepaalde kunstwerken/objecten die een correcte vorm hebben, iedereen tot het oordeel zal komen dat dat object mooi is. Het smaakoordeel is altijd subjectief omdat het gaat om het persoonlijke gevoel van behagen en onbehagen, maar het is wel universeel geldend.

Botticelli, *La Primavera* (circa 1478).

Les 7 Schoonheid als proportie, evenwicht en harmonie

Oudheid en Renaissance

- ⤴ Door Pythagoras en Plato werd schoonheid ook gedefinieerd als ordening, evenwicht en harmonie, zowel in het universum als in de afzonderlijke dingen. Getallen en getalsverhoudingen spelen daarin een grote rol, onder andere in de muziek. De *Timaeus* van Plato bevat veel fragmenten die hierover gaan.
- ⤴ De motto's waarvan men zegt dat ze stonden op de wanden van de tempel van Apollo in Delphi, geven ook aan dat in de Griekse visie schoonheid werd gezien als orde en harmonie, die grenzen stellen aan Chaos, de grote vijand van evenwicht. Op de wanden zou onder anderen hebben gestaan: 'niets te veel', 'neem de grens in acht' en 'ken uzelf'.
- ⤴ Tijdens de Renaissance kwam de koppeling tussen schoonheid enerzijds en evenwicht, symmetrie, de juiste proporties en harmonie anderzijds sterker dan ooit naar voren. Dit gold niet alleen voor het menselijk lichaam, maar bijvoorbeeld ook in de architectuur en de beeldhouwkunst. Voor voorbeelden van proporties, zie Eco *De geschiedenis van de schoonheid*, p. 34/35 en 72 t/m 81. Hier vindt men onder andere de bekende afbeelding van *de proporties van het menselijk lichaam* van Leonardo da Vinci (circa 1478) (is ook makkelijk te Googlen).

Les 8 Schoonheid als proportie, evenwicht en harmonie (keuze maken)

Tempelbouw (Vitruvius, *Handboek bouwkunde* 3.1)

Proportie is het nemen van een vastgestelde maateenheid, waarmee de onderdelen van het gebouw op elkaar en op het totaal worden afgestemd. Hieruit resulteert het systeem van de evenwichtige verhoudingen. Symmetrie wordt voortgebracht door proportie, die in het Grieks *analogia* wordt genoemd. Zonder symmetrie en proportie kan geen enkele tempel een doordacht ontwerp hebben; dat kan alleen als er tussen de geledingen onderling een nauwkeurig afgewogen verhouding geldt, precies als bij een goedgebouwd menselijk lichaam.

- ⤴ Beeldhouwkunst (Oudheid en Renaissance)
- ⤴ Renaissance-architectuur.

Er is heel veel materiaal voor zowel (de ontwikkeling van de) beeldhouwkunst als de architectuur. Twee mooie voorbeelden van Renaissance-architectuur waarin symmetrie een grote rol speelt zijn:

- ⤴ de *Villa Rotonda* van Andrea Palladio
- ⤴ het *Palazzo Farnese* van Antonio da Sangallo in Rome.

Les 9 Afsluiting

- ⤴ Terug naar de werkdefinitie.
- ⤴ Wat heeft de lessenserie ons geleerd?
- ⤴ Keuze onderwerpen voor een korte praktische opdracht, waarin een nadere uitwerking wordt gegeven van een van de dingen die aan de orde zijn geweest in de lessen. Bij een grote groep moeilijk te realiseren. In tweetallen? (Waarschuwing: kost veel nakijktijd. Ook opletten dat leerlingen niet te zwaar belast worden. Overleggen met collega's bij wie ook een p.o. gemaakt moet worden).
- ⤴ Andere mogelijkheid: laat elke leerling een kort essay schrijven over het thema schoonheid.

Uitbreidingen op het onderwerp:

- ⤴ Gevaarlijke schoonheden: Helena / Cleopatra / Kirke (de femme fatale) en anderen.
- ⤴ Middelen voor vrouwen om zich 'op te tutten': make-up en sieraden. Zie onder anderen de catalogus van de tentoonstelling *Waarom godinnen zo mooi zijn*.
- ⤴ De invloed van mode op de beleving van schoonheid. Een mooie ingang zijn kapsels, haardracht en baardgroei.

Evelyne Vos, juli 2012

evos@lauwerscollege.nl

SLO heeft als nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling een publieke taakstelling in de driehoek beleid, praktijk en wetenschap. SLO heeft een onafhankelijke, niet-commerciële positie als landelijke kennisinstelling en is dienstbaar aan vele partijen in beleid en praktijk.

Het werk van SLO kenmerkt zich door een wisselwerking tussen diverse niveaus van leerplanontwikkeling (stelsel, school, klas, leerling). SLO streeft naar (zowel longitudinale als horizontale) inhoudelijke samenhang in het onderwijs en richt zich daarbij op de sectoren primair onderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. De activiteiten van SLO bestrijken in principe alle vakgebieden.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo